

Universiteit Leiden
Faculteit Geesteswetenschappen
Departement Geschiedenis
Academiejaar 2013-2014

‘[P]our les bonnes habitudes de courtoisie’

Hoffelijkheid in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers (1888-1910)

Karen Lauwers

Master Geschiedenis: Politieke Cultuur en Nationale Identiteiten

Thesis, definitieve versie ingediend op 23 juni 2014

Met dank aan promotor Prof. Dr. Henk te Velde

*‘[P]our les bonnes habitudes de courtoisie’¹***Hoffelijkheid in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers (1888-1910)****INHOUDSTAFEL**

INLEIDING	2
Veranderende opvattingen over representatie: een internationale tendens	2
Opvattingen over representatie en hoffelijkheid in relatie tot taalgebruik en taalkeuze	5
Drie onderzoeksniveaus: het metaniveau, het institutionele niveau en het niveau van het debat	8
HOOFDSTUK I. VISIES OVER HOFFELIJKHEID IN DE BELGISCHE KAMER VAN VOLKSVERTEGENWOORDIGERS (1888-1910)	13
Tussen een intrinsiek aanvoelen en aangeleerd gedrag.....	13
Verwijzingen naar hoffelijkheid als strategische zet	18
Een moeilijke opgave voor de Kamervoorzitter	21
Socialisten en hoffelijkheid	24
Besluit.....	26
HOOFDSTUK II. CASUS: HET VROEGE GEBRUIK VAN HET NEDERLANDS IN DE BELGISCHE KAMER VAN VOLKSVERTEGENWOORDIGERS (1888-1910)	28
Verzoening van het gebruik van het Nederlands met de traditionele visies op representatie en hoffelijkheid (1888-1895)	28
Breuk met de traditionele hoffelijkheid, parlementaire waardigheid en representatie? (1900, 1905 en 1910). 39	
Besluit.....	49
HOOFDSTUK III. EEN LINK TUSSEN DE INTRODUCTIE VAN HET NEDERLANDS EN DE VISIES OVER HOFFELIJKHEID IN DE BELGISCHE KAMER VAN VOLKSVERTEGENWOORDIGERS (1888-1910)	53
Verschillende interpretaties van het hoffelijkheids- en waardigheidsideaal	53
Socialisten en Nederlands sprekende Kamerleden: parallellen in de aard van hun ‘obstructionisme’ en de reacties hierop.....	56
Besluit.....	62
AFKORTINGEN	64
BRONNENLIJST	64
WERKINSTRUMENTEN	65
BIBLIOGRAFIE	65
BIJLAGEN	67

¹ *Parlementaire Handelingen*, Kamer (voortaan afgekort tot *PHK*), 09/06/1905, 1608. De context van dit citaat wordt op bladzijde vijftien uitgelegd.

INLEIDING

‘Qui a dit que j’étais un lâche? (M. Demblon se précipite le poing levé vers M. Carton, en escaladant un banc; plusieurs députés et les huissiers s’interposent. – Tumulte)’

In de discussie die op dit incident van 14 februari 1900 in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers volgde, bleek dat de socialist Celestin Demblon zijn katholieke collega Henry Carton de Wiart een klap in het gezicht gegeven had.² Diezelfde Demblon appelleerde later aan hoffelijkheid om zich te verzetten tegen het gebruik van het Nederlands voor redevoeringen in de Kamer, wat vanaf de late negentiende eeuw geleidelijk geïntroduceerd werd.³ Hoe is de zogenaamde ‘notabelendemocratie’ uit de beginperiode zo kunnen ontsporen?⁴ Hoe is het zo ver gekomen dat de zakelijke negentiende-eeuwse politieke stijl – met geschreven en ongeschreven regels in verband met verstaanbaarheid, hoffelijkheid en het verbod op beledigingen en geweld – rond de eeuwwisseling zodanig op de proef gesteld werd? En wat betekende hoffelijkheid dan precies voor de verschillende volksvertegenwoordigers, die aan het einde van de negentiende eeuw op het sociale en ideologische vlak een steeds minder homogene groep vormden?

Veranderende opvattingen over representatie: een internationale tendens

De recente interesse voor politieke stijl, identificatie en representatie heeft – samen met de erkenning van parlementaire debatten als nuttige bron voor politieke historici – bijgedragen tot de ontwikkeling van een conceptueel model, dat inzicht biedt in de evolutie van Westerse parlementaire cultuur. Volgens dat model zijn er twee mogelijke representatietheorieën: de ‘*substitution theory*’ of esthetische opvatting over representatie en de ‘*resemblance theory*’ of mimetische opvatting over representatie. Net zoals een kunstenaar over autonomie beschikt om de werkelijkheid niet exact gelijkend te moeten weergeven, impliceert esthetische representatie dat een volksvertegenwoordiger, nadat hij eenmaal verkozen is, autonoom op zijn eigen oordeel mag afgaan. Bij mimetische representatie, daarentegen, vallen de mening en identiteit van de gerepresenteerde idealiter samen met die van de representant, die hieraan zijn rechtmatige gezag ontleent. F.R. Ankersmit omschrijft beide vormen als twee

² PHK, 14/02/1900, 470-473.

³ PHK, 22/02/1910, 613.

⁴ Het begrip ‘notabelendemocratie’ werd ontleend aan: VAN GOETHEM, ‘De gehele natie’, 246.

tegengestelde visies in het debat over vertegenwoordiging en positioneert zich vervolgens als pleitbezorger van de esthetische variant.⁵

Dit denkschema werd in diverse historische werken aangewend om ontwikkelingen op het vlak van parlementaire cultuur te beschrijven, die zich in de late negentiende en vroege twintigste eeuw in verschillende Westerse landen voordeden. Kenmerkend voor die periode was de overgang naar een meer mimetische representatie, die in verband gebracht wordt met een sterkere gerichtheid op en betrokkenheid met ‘het volk’. De esthetische representatie wordt dan weer gekoppeld aan het (vroege) negentiende-eeuwse fenomeen waarbij de formele regels, die gedeeltelijk op een stilzwijgende consensus berustten, boven de getrouwe afspiegeling van het volk geplaatst werden. Eerbied voor de natie kon zich slechts ontwikkelen via eerbied voor de andere volksvertegenwoordigers. Dit betekende dat meningsverschillen overbrugd moesten worden door middel van een constructieve en hoffelijke dialoog. Het ‘algemene belang’, dat boven de deelbelangen van ‘de achterban’ geplaatst moest worden, zou vanzelf naar voor komen, wanneer men bezielde door nobele motieven deelnam aan een openbaar debat. De gedragscodes die de negentiende-eeuwse Kamerleden zich als sociale en intellectuele elite oplegden, verleenden hen bijgevolg ‘parlementaire waardigheid’, gekenmerkt door burgerlijk fatsoen.⁶

De druk op deze elitaire invulling van ‘parlementaire waardigheid’ en de bijbehorende evolutie naar een meer mimetische representatie worden vaak in verband gebracht met de ontwikkeling van de partijdemocratie, de verzuiling en de evenredige vertegenwoordiging van partijen. Door de zetels voortaan onder de partijen te verdelen in verhouding tot het aantal stemmen, ontstond immers de illusie dat het parlement een accurate kwantitatieve afspiegeling werd van alle in de samenleving bestaande meningen. Willem Witteveen plaatst het breukmoment waarop de deelbelangen in Nederland op het voorplan kwamen dan ook in 1917, bij de invoering van het evenredigheidsstelsel. De verkozenen beschouwden zich toen niet langer als representanten van het algemene belang, maar als vertegenwoordigers van hun eigen achterban.⁷

⁵ ANKERSMIT, *Aesthetic politics*, 28-29, 38-39, 45-46.

Idem, *Macht door representatie*, 10-15.

Idem, ‘Representative Democracy’, 19.

⁶ DEFERME, ‘Van “burgerlijke afstandelijkheid”’, 11-29.

WITTEVEEN, ‘De nuttige fictie’, 22.

BEYEN en RÖTTGER, ‘Het streven naar waardigheid’, 338.

⁷ WITTEVEEN, ‘De nuttige fictie’, 27-28.

Het begin van dit proces kan in de jaren 1880 gesitueerd worden. Ido de Haan en Henk te Velde stellen voor die periode immers veranderingen vast op het vlak van de openbaarheid, die onder meer tot uiting kwamen in socialistische en antirevolutionaire partijvorming. Dit had een invloed op de politieke debatstijl, die meer retorisch en mobiliserend werd, met verschuivende identificatiepatronen tot gevolg. De kloof tussen kiezer en gekozene, tussen het werkelijke en het wettelijke land, diende niet langer enkel overbrugd te worden door een eenzijdig vertrouwen in de capaciteiten van de volksvertegenwoordiger. De nu minder sociaal homogene groep Kamerleden trachtte die kloof steeds meer te dichten door de constructie van een wederzijds identificatiegevoel tussen de volksvertegenwoordiger en zijn achterban en dus door de creatie van een ‘wij-gevoel’ binnen groepen met dezelfde ideologie. Toen vanaf 1917, met de invoering van de evenredige vertegenwoordiging, in Nederland officieel vastgesteld kon worden hoeveel leden iedere groep telde, werd het (niet enkel aan socialistische of antirevolutionaire zijde) voor parlementariërs als gewoon beschouwd om te spreken namens ‘hun’ volksdeel.⁸

Voor Frankrijk koppelt Pierre Rosanvallon het ontstaan van de republiek aan het fenomeen van ‘*Le peuple introuvable*’. Door de invoering van het gelijkheidsprincipe werd het volk immers een abstracte verzameling van onidentificeerbare (en dus niet af te spiegelen) individuen. Ook de politieke cultuur van dit land werd in de late negentiende eeuw evenwel gekenmerkt door een evoluerende invulling van representatie, om ‘de massa’ losse individuen te veranderen in ‘het volk’. Door de opkomst van de sociologie en de aandacht voor de discussies over vertegenwoordiging in andere landen, werd in Frankrijk eveneens het debat geopend over de vertegenwoordiging van de verschillende deelbelangen in de samenleving. Deze representatievariant werd verzekerd in de vroege twintigste eeuw, met de uitbouw van partijorganisaties en de groeiende diversiteit tussen partijen.⁹ Bernard Manin verwijst eveneens naar het fenomeen van partijdemocratie, dat in de late negentiende- en vroege twintigste-eeuwse Westerse landen de illusie creëerde van een meer realistische afspiegeling van de bevolkingslagen. De kiezers konden zich namelijk identificeren met een welbepaalde partij en de partijorganisaties oefenden een voortdurende controle uit op hun Kamerleden.¹⁰

DE SMAELE, ‘Politiek als hanengevecht’, 328-330.

Idem, *Rechts Vlaanderen*, 47.

⁸ DE HAAN en TE VELDE, ‘Vormen van politiek’, 169, 179.

BEELLEN, *Tussen “ik” en “wij”*, 2.

TE VELDE, ‘De spiegel’, 21-26.

⁹ ROSANVALLON, *Le peuple*, 14-18, 92-93, 105-123, 167.

¹⁰ MANIN, *The principles*, 194-196, 207.

Ook in België profileerden Kamerleden zich na de invoering van het Algemeen Meervoudig Mannenstemrecht (het AMMS, in 1893) en de evenredige vertegenwoordiging (in 1899) minder als bovenpartijdige spreekbuizen van het algemene belang. Enkele charismatische behartigers van specifieke belangen deden hun intrede in de Kamer en socialisten stelden, met hun volkse afkomst en taalgebruik, de parlementaire tradities op de proef. Deze veranderingen werkten verruwing van de parlementaire zeden in de hand, die de esthetische variant van representatie en de parlementaire waardigheid ontleend aan burgerlijk fatsoen sterk onder druk zetten.¹¹ Hoewel de crisis van het parlementarisme en dus het verlies aan macht en invloed van het parlement pas later gesitueerd wordt, kunnen de wortels ervan (zowel in België als in Nederland) reeds aan het einde van de negentiende eeuw gevonden worden, in de verschuivingen op het vlak van parlementaire vertegenwoordiging.¹²

Niet enkel parlementaire representatie zelf onderging veranderingen, door de nieuwe electorale context, maar ook de visies op parlementaire representatie veranderden in België vanaf de late negentiende eeuw, door de ontwikkeling van de massapers. Verschillende kranten werden opgericht, met scheidingslijnen op ideologisch en talig vlak.¹³ Deze evoluties droegen bij tot wijzigingen in de visies over welke belangen en groepen in de samenleving vertegenwoordigd dienden te worden. Kamerleden moesten niet enkel erkenning en legitimiteit binnen het parlement zien te winnen. Legitimiteit bij het electoraat werd steeds belangrijker vanwege de nieuwe kieswetten. Het risico op het verliezen van deze legitimiteit nam toe door een groeiende openbaarheid van en toegankelijkheid tot de debatten.

Opvattingen over representatie en hoffelijkheid in relatie tot taalgebruik en taalkeuze

In plaats van de overgang van een esthetische naar een meer mimetische visie op representatie als een lineaire evolutie te beschouwen, moet de spanning tussen de twee opvattingen eerder gezien worden als een kenmerkend aspect van moderne parlementaire geschiedenis. Sterkere partijen, toespraken met een meer retorisch karakter en de introductie van meertaligheid binnen het parlement vormen mogelijke uitingen van deze spanning, al wordt de taalkeuze in

¹¹ BEYEN en RÖTTGER, 'Het streven naar waardigheid', 352-353.

DEFERME, 'Van "burgerlijke afstandelijkheid"', 11-13.

¹² Die crisis zou ontstaan zijn door sterke partijafhankelijkheid in socialistische partijen tijdens het interbellum en na 1945 ook in de andere partijen, cf. VAN GOETHEM, 'De gehele natie', 246 en TE VELDE, 'Parliamentary obstruction', 125-126.

¹³ Zo stichtte de socialist Edward Anseele de Vlaamse, socialistische periodiek 'De Vooruit' in 1884. (Cfr. GYSELINCK, 'Vooruit. (1884-1991) (periodiek)', in: *ODIS*, 23/08/11, , record nr. 10745.)

de bestaande politieke historiografie niet nadrukkelijk in verband gebracht met deze verschuivingen. Traditionele parlementaire historiografie schonk voornamelijk aandacht aan partijstrijd, taalwetten of bewegingen gekoppeld aan taal en de (sub)natie. Ondanks de toegenomen aandacht voor het dynamische karakter van (sub)nationale identificaties, bijvoorbeeld in België in de negentiende eeuw, worden deze meestal benaderd vanuit de context van de Vlaamse of Waalse beweging.¹⁴ In de context van spanningen op het vlak van representatie wordt wel reeds kort verwezen naar taalgebruik. Zo benadrukt Ankersmit in zijn verwijzing naar Nelson Goodman terecht dat representatie altijd gekoppeld is aan een symbolisch notatiesysteem (bijvoorbeeld taal).¹⁵ De evolutie van de taalkeuze (en de verantwoordingen hiervan) in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers werd(en) echter nog niet consequent gekoppeld aan de spanning op het vlak van representatie en legitimiteit of aan de veranderende invulling van het hoffelijkheids- en waardigheidsideaal. Niettemin kon de keuze van een volksvertegenwoordiger voor de minder dominante taal een manier zijn om zich bewust af te zetten tegen de elitaire visie op representatie en hoffelijkheid.

De bovenstaande laat-negentiende-eeuwse processen zijn dus geen losstaande fenomenen. Historisch onderzoek naar het gebruik van de minder dominante taal in meertalige parlementen, zoals het Belgische, is bijgevolg nuttig om een nieuw licht te werpen op de representatietheorieën en de visies over hoffelijkheid. In een eerste fase zal deze thesis dan ook inzoomen op de heersende interpretaties van hoffelijkheid tijdens (een selectie van) Belgische Kamerdebatten in de late negentiende en vroege twintigste eeuw. Er wordt nagegaan wat de Kamerleden, ministers en Kamervoorzitters onder dit begrip verstonden, wat door hen als een inbreuk op hoffelijkheid ervaren werd en waarom de hoffelijkheidsnormen volgens hen nagestreefd dienden te worden. In een tweede fase verschuift de focus naar een casus waarin de hoffelijkheidstradities op de proef gesteld werden. Zo wordt namelijk het vroege gebruik van het Nederlands tijdens de Kamerdebatten uit diezelfde periode bestudeerd, met oog voor de status van het Nederlands in de betogen, alsook voor de verantwoordingen van en reacties op de keuze voor deze taal in het halffrond. In een derde fase van het onderzoek komen de twee eerste delen samen bij het bestuderen van de relatie tussen hoffelijkheid en taalkeuze. Dit roept de vraag op in hoeverre en in welke context het gebruik van het Nederlands tijdens de Belgische Kamerdebatten in de late negentiende en vroege

¹⁴ Bijvoorbeeld: KESTELOOT, 'Eerst Belg', 91-119.

¹⁵ ANKERSMIT, 'Representative Democracy', 19.

twintigste eeuw gezien werd als het aftasten van de grenzen van de hoffelijkheid. Kunnen er bovendien parallellen ontdekt worden met (de reacties op) het onparlementaire gedrag van sommige socialistische Kamerleden? Het is door deze verschillende facetten in deze laatste fase in hetzelfde licht te bestuderen, dat de betekenis en functies van het begrip hoffelijkheid scherpgesteld kunnen worden.

Hoewel evoluties op het vlak van opvattingen over representatie, hoffelijkheid en taalgebruik gesitueerd kunnen worden binnen een algemenere (Westerse) tendens, is een systematische internationale comparatieve studie niet haalbaar binnen het kader van deze thesis. Bovendien zou de Belgische context uniek genoemd kunnen worden. Ten eerste werd in de negentiende-eeuwse Belgische Kamer nauwelijks de taal van de demografische meerderheid van het volk gesproken, wat verwijzingen naar de achterban door Kamerleden die wel Nederlands spraken tot een interessant studieobject maakt. Ten tweede staat taalvrijheid sinds 1831 in de Belgische Grondwet ingeschreven.¹⁶ Het Frans als taal van het parlement kende dus geen constitutionele verankering, maar was aanvankelijk de enige logische en de meest pragmatische keuze. Nederlandstalige volksvertegenwoordigers kregen hierdoor de mogelijkheid om hun taal te spreken, omdat de weerstand enkel op grond van parlementaire waardigheid en hoffelijkheid verdedigd kon worden. Dat betekende dan weer dat de parlementaire diensten voor nieuwe uitdagingen gesteld werden en de Kamervoorzitter zijn bemiddelende rol minder gemakkelijk kon vervullen. Terwijl de sociale heterogeniteit van de Kamerleden groeide, de keuze voor het Nederlands de onderlinge verschillen vergrootte, en de betrokkenheid met hun achterban sterker werd, moest de voorzitter nog steeds de onpartijdige ‘behoeder van het algemene belang’ blijven.¹⁷ In de casus van deze thesis zal dan ook de wisselwerking tussen de Nederlands sprekende volksvertegenwoordigers en de verschillende bovenstaande actoren (de achterban, de voorzitter, de collega-Kamerleden en de transcriptiedienst) bestudeerd worden binnen de context van verschuivingen op het vlak van opvattingen over representatie, legitimiteit, waardigheid en hoffelijkheid.

Een internationale inbedding van dit onderzoek hoeft echter niet uitgesloten te worden. Integendeel, de context waarin er in de Belgische Kamer voor het Nederlands gekozen werd, kan vergeleken worden met ontwikkelingen in eentalige parlementen. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan verschuivingen op zowel het inhoudelijke vlak (thematiek)

¹⁶ CLEMENT, ‘De taalvrijheid’, 17.

¹⁷ BEYEN en RÖTTGER, ‘Het streven naar waardigheid’, 353-354.

als het vormelijke, stilistische vlak (meer passie, sentiment en het inspelen op identiteit), zoals die door De Haan en Te Velde voor het laat-negentiende-eeuwse Nederland geschetst werden.¹⁸ In welke mate deze processen zich voordeden in de Belgische Kamer, is een vraag die reeds de rode draad vormt doorheen Kaspar Beelens dissertatie. Deze brengt echter niet het gebruik van het Nederlands of de opvattingen over hoffelijkheid in kaart, maar wel de pronominale selectie tijdens de Belgische Kamerdebatten tussen 1840 en 1940. Hiermee vertrekt Beelen van de discursieve praktijk van het representeren zelf.¹⁹ Mijn thesis sluit aan bij deze recente onderzoekstendens, maar concentreert zich allereerst op metadiscussies.

Drie onderzoeksniveaus: het metaniveau, het institutionele niveau en het niveau van het debat

Deze scriptie gaat inzoomen op het metaniveau, op de discussies over het taalgebruik en wat beschouwd werd als hoffelijk, toelaatbaar en efficiënt in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers in de late negentiende en vroege twintigste eeuw. De Kamerleden gaven namelijk soms expliciet aan wanneer een collega opvallend hoffelijk geweest was of juist helemaal niet. Deze momenten zullen opgelijst worden voor welbepaalde steekproefjaren in de late negentiende en vroege twintigste eeuw (cfr. fase 1). Als casus hiervan wordt ook het vroege gebruik van het Nederlands in de Kamer, met de verantwoordingen van en reacties op die keuze voor diezelfde periode in kaart gebracht (cfr. fase 2), om de relatie tussen taalkeuze en hoffelijkheid scherper in beeld te krijgen (cfr. fase 3). Zo zal nagegaan worden of de keuze van Nederlandstalige volksvertegenwoordigers voor het Frans ook stevast geïnterpreteerd moet worden als een traditionele keuze voor esthetische representatie, vanuit hoffelijkheid als verfijnde cultuur van de elite binnen de muren van de Kamer. Waren er nog andere redenen in het spel? Binnen de grenzen van het toelaatbare blijven zou immers ook gezien kunnen worden als het niet willen belemmeren van het efficiënte verloop van het ‘spel’ dat een politiek debat uiteindelijk is. Daarom zal deze scriptie zich, aan de hand van *Parlementaire Handelingen* van de Kamer (voortaan afgekort tot de *Handelingen*) uit de late negentiende en vroege twintigste eeuw, toespitsen op de argumenten die de Kamerleden zelf gaven voor hun taalgebruik in het halfrond en op de discussies over het begrip ‘*courtois(ie)*’ / ‘hoffelijk(heid)’.

¹⁸ DE HAAN en TE VELDE, ‘Vormen van politiek’, 169, 179.

¹⁹ BEELEN, *Tussen “ik” en “wij”*, 1-3.

Aanvullende uitgegeven bronnen, zoals de *Gedenkschriften* van Frans Van Cauwelaert en de *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche Beweging* van Paul Fredericq, gunnen bovendien een blik op de eigentijdse visie over de uitspraken van de belangrijkste politieke actoren van toen. Deze visie is erg ideologisch gekleurd, maar levert wel nuttige informatie, onder meer over de beloftes van bepaalde volksvertegenwoordigers aan hun achterban.²⁰ Wanneer deze gegevens getoetst worden aan de realiteit in de Kamer, kan men zich bijvoorbeeld afvragen of Adolf Daens (Christene Volkspartij) en anderen de belofte om Nederlands te spreken in het halfroond geheel of gedeeltelijk nagekomen zijn.²¹ Dit zou immers impliceren dat zij de traditionele visie op representatie al vrij vroeg verlieten. Door de overgang naar meer aandacht voor de vertegenwoordiging van deelbelangen te bestuderen vanuit het gebruik van het Nederlands als casus, zal de hoofdrol die ‘de socialisten’ speelden in het radicaal breken met de ‘fatsoenlijke politieke stijl’ gerelativeerd kunnen worden.²²

Zulke vroege veranderingen mogen echter niet als een radicale breuk geïnterpreteerd worden, aangezien er verscheidene verzoeningspogingen verwacht kunnen worden tussen de oude en nieuwe vormen van representatie en hoffelijkheid. Zoals gezegd kan daarenboven geopperd worden dat de keuze voor het Frans misschien eerder een kwestie was van effectiviteit. Bij het streven naar verzoening tussen effectiviteit en toelaatbaarheid speelde bovendien het institutionele niveau een rol. Niet enkel de (tot hiertoe onderbelichte) wijze waarop de Kamervoorzitters deze verzoenende taak invulden moet in rekening genomen worden. Ook de argumenten waarmee de Nederlands sprekende volksvertegenwoordigers hun taalkeuze verantwoordden en de rol die zij aan de transcriptiedienst toekenden kunnen zeer verhelderend zijn voor hun motieven. Waren deze gericht op verzoening of juist op het breken met de tradities? Wanneer en bij welke volksvertegenwoordiger(s) zou dan het keerpunt gesitueerd kunnen worden?

Het bronnenonderzoek van de casus vertrekt van de stelling dat enkele katholieke sleutelfiguren (zoals Edward Coremans en Joris Helleputte) door hun introductie van het Nederlands in de late negentiende eeuw in de Belgische Kamer een evolutie naar een meer moderne visie op representatie doormaakten. Toch zal blijken dat zij tegelijk nog vasthielden

²⁰ FREDERICQ, *Schets eener geschiedenis II*, 125-126.

VAN CAUWELAERT, *Gedenkschriften*, 33-34.

²¹ De Christene Volkspartij was christendemocratisch van opzet, maar priester Adolf Daens kwam meermaals in conflict met de Kerk vanwege zijn ‘te socialistische’ betogen.

²² In tegenstelling tot: DEFERME, ‘Van “burgerlijke afstandelijkheid”’, 12.

aan de traditionele (esthetische) variant – met hoffelijkheid als belangrijke component van het waardigheidsideaal – en hun hoop op vernieuwing vooral richtten tot de parlementaire diensten. De periode rond de eeuwwisseling, met de toepassing van het evenredigheidsstelsel, zou een nieuwe lichtung Kamerleden opleveren, voor wie de traditionele visies op representatie en hoffelijkheid veel minder evident waren. Ontstond dit fenomeen vanuit de vrije keuze voor het Nederlands of vanwege het onvermogen redevoeringen in de Franse taal te houden? En vanuit welke opvatting kozen Nederlandstalige Kamerleden toch voor het Frans? Motiveerden ze deze keuze vanuit een streven naar hoffelijkheid en hoe moet die hoffelijkheid dan geïnterpreteerd worden? Wordt een discours in het Nederlands van eender welke spreker na verloop van tijd als voldoende ‘hoffelijk’ ervaren? Of werd in de vroege twintigste eeuw nog steeds een onderscheid gemaakt tussen de hoog- en laaggeschoolden, tussen zij die de mogelijkheid hadden om voor het Frans te kiezen, maar dit niet deden en zij die uit noodzaak Nederlands spraken? In welke mate kan de keuze voor ‘het Vlaams’ bovendien vergeleken worden met de soms opstandige houding van de Belgische socialisten?

Er zal vastgesteld worden dat het zogenaamde ‘afwijkende’ gedrag van zowel Nederlands sprekende Kamerleden als socialisten in bepaalde gevallen onopzettelijk kon zijn, maar in andere gevallen eerder een opzettelijke en zelfs tactische zet was. Deze thesis toont aan dat het zelfs vanuit een strategisch oogpunt echter nooit de bedoeling was om volledig met de bestaande traditie te breken. De ‘nieuwelingen’ of Kamerleden die een nieuw fenomeen wensten te introduceren, trachtten dit van binnenuit – vanuit het instituut zelf – te doen. Hiervoor hadden ze legitimiteit binnen het parlement nodig en dienden ze dus ook in zekere mate een traditionele vorm van representatie na te streven. Net als hun collega’s verwezen zij dan ook naar hoffelijkheid en/of waardigheid, maar de meest non-conformistische Kamerleden gaven deze begrippen doorgaans een nieuwe invulling. Deze betekenisverschillen zullen verder onder de loep genomen worden, alsook de link tussen de spanningen op het vlak van legitimiteit en representatie enerzijds en op het vlak van hoffelijkheid en waardigheid anderzijds.

Vooraleer de link tussen deze spanningsvelden bestudeerd kan worden, is het echter belangrijk om naar het niveau van het debat zelf te kijken en te vragen hoe het gebruik van het Nederlands veranderde vanaf het eerste ‘incident’ in 1888 tot aan het begin van de Eerste Wereldoorlog. Daarom zal aan de hand van de *Handelingen* nagegaan worden welke volksvertegenwoordigers Nederlands spraken in het halfroond, op welke momenten zij dat

deden en wat de aard van hun interventie was. Is er bijvoorbeeld een verschuiving merkbaar van gedeeltelijk Nederlandse redevoeringen naar toespraken die volledig in deze taal gehouden werden? Wat was bovendien de sociale achtergrond van deze sprekers? Tot welke partij behoorden zij en kan hier een patroon of evolutie in herkend worden? Een kwantitatieve discoursanalyse kan een algemene evolutieschets opleveren als vertrekpunt om deze vragen te beantwoorden. Hiervoor opent de digitalisering van de *Handelingen* nieuwe mogelijkheden. Door het lidwoord ‘het’ als zoekopdracht te gebruiken, zijn de meeste momenten waarop het Nederlands in de *Handelingen* voorkwam gedurende de door mij afgebakende periode eenvoudig terug te vinden. Deze momenten worden vervolgens in een Access-tabel (cfr. Bijlage 1) geschematiseerd, zodat er een overzicht ontstaat van het aantal redevoeringen, moties of verantwoordingen die volledig of gedeeltelijk in ‘het Vlaams’ geformuleerd werden, maar ook van Nederlandse onderbrekingen en Nederlandse citaten in Franse redevoeringen. Hierbij wordt tevens informatie gegeven over de spreker in kwestie, zijn sociale en ideologische achtergrond, en over het statuut van het Nederlands. Een redevoering die gestart werd in deze taal, maar die na een tijd enkel nog in het Frans gehouden werd, moet immers anders geïnterpreteerd worden dan een uitgelokte Nederlandse reactie op het einde van een Franse redevoering. Bovendien wordt het totale aantal redevoeringen die volledig of gedeeltelijk in het Nederlands gehouden werden per thema ondergebracht, om te kunnen achterhalen bij welk onderwerp deze taal het vaakst gehanteerd werd.

Ook voor het onderzoek naar hoffelijkheid zal eerst praktische informatie – ditmaal over het voorkomen van het woord ‘*courtois(ie)*’/hoffelijk(heid) – verzameld worden in een Access-databank, die op een soortgelijke manier opgebouwd wordt als de eerste over het gebruik van het Nederlands (cfr. Bijlage 2). Zo kan gemakkelijk teruggevonden worden welke Kamerleden het woord ‘*courtois(ie)*’ gebruikten, in welke context zij dat deden, welke functie zij op dat moment uitoefenden (deze van voorzitter, minister of ‘gewoon’ Kamerlid), welke begrippen aan ‘hoffelijkheid’ gekoppeld werden, etc. Enkel de zoekresultaten die verband hielden met ‘*courtoisie*’ op het parlementaire niveau, tegenover de Kamerleden, de regering of de voorzitter, zullen weerhouden worden. Zo worden voorbeelden van hoffelijkheid tegenover (bepaalde delen van) de bevolking of tegenover andere naties niet in de databank opgenomen. De verzamelde gegevens brengen ons vervolgens opnieuw bij de metadebatten over taalgebruik en parlementaire conventies, aangezien deze zoektocht tot doel heeft te achterhalen wat de grenzen van deze hoffelijkheidsnormen waren en waarom ze (volgens de Kamerleden en/of de -voorzitter) nagestreefd dienden te worden.

De worsteling met de oude parlementaire tradities in de late negentiende en vroege twintigste eeuw maakt het logisch om de vooroorlogse periode als afbakening te nemen. Aangezien het echter niet praktisch haalbaar is om alle Nederlandse interventies en vermeldingen over hoffelijkheid in de *Handelingen* vanaf de eerste Nederlandse zinnen (1888) tot aan de Eerste Wereldoorlog (of verder nog, tot aan de invoering van de simultaanvertaling in 1936) door te nemen, worden er steekproefjaren gekozen. Vanaf 1895 tot en met 1910 wordt gewerkt met intervallen van vijf jaar. De gegevens uit de Kamerdebatten van 1888 tot in 1895 kunnen vanwege het beperkte aantal Nederlandse redevoeringen wel allemaal verwerkt worden. Deze periode zal wat de casus betreft bovendien afzonderlijk behandeld worden, omdat er rond de eeuwwisseling (met de toepassing van het evenredigheidsstelsel) een ommekeer verwacht wordt.

HOOFDSTUK I. VISIES OVER HOFFELIJKHEID IN DE BELGISCHE KAMER VAN VOLKSVERTEGENWOORDIGERS (1888-1910)

Tussen een intrinsiek aanvoelen en aangeleerd gedrag

Wat de letterlijke vermelding van de tuchtregels in het Kamerreglement betreft, kan voor de door mij bestudeerde periode nog geen expliciete afkeuring van beledigingen of geweld teruggevonden worden, waarschijnlijk omdat de Kamer zich daar nog niet aan verwachtte. In het reglement dat vanaf 1831 in voege was, kan wel gelezen worden dat wanneer een lid de orde verstoorde, hij bij naam tot de orde geroepen zou worden door de voorzitter, die tevens vanaf 1897 mocht voorstellen om ongepaste gedeelten te censureren in de notulen. Pas vanaf 1938 werd in het reglement vermeld dat een lid dat zich schuldig maakte aan ‘feitelijkheden’ (i.e. ‘handtastelijkheden’) uitsluiting opliep voor tien vergaderingen.²³

Een gebrek aan hoffelijkheid hoefde echter niet noodzakelijk gekoppeld te worden aan sancties. Het gemeenschappelijke, collectieve besef van wat hoffelijkheid inhield, had dan ook niet te maken met duidelijk omschreven regels. Deels ging het om een intrinsiek aanvoelen van wat welgemanierd en beschaafd was en deels was het een door de conventies aangeleerde afspraak van wat getolereerd kon worden en wat niet. In haar conservatieve, traditionele betekenis refereert hoffelijkheid aan het hof (of ‘*la cour*’ in het Franse woord ‘*courtoisie*’). Het begrip verwijst dan naar een verfijnde, zakelijke cultuur van de elite. In haar meer praktische en specifiek op het parlement gerichte betekenis kan hoffelijkheid gezien worden als een voorwaarde voor een efficiënte deliberatieve democratie. ‘*Courtoisie*’ behelst dan een fatsoenlijke basishouding, vaak van afgesproken en aangeleerde attitudes, om de parlementaire debatten vlot te laten verlopen.

Hoffelijkheid of een gebrek hieraan kon zich op drie vlakken situeren. Zowel de woordkeuze als de taalkeuze en de gestelde daden of het gedrag – van collega’s of zichzelf – konden geprezen of bekritiseerd worden in het kader van hoffelijkheid. De onderzoeksresultaten op het niveau van de woordkeuze (45,3 procent van de gegevens) tonen voornamelijk het belang aan van het vermijden van negatieve uitspraken die als een persoonlijke aanval beschouwd konden worden. Enerzijds had dit weer met een welbepaald collectief aanvoelen te maken, dat

²³ BUYSE, *Reglement*, 37-42.

niet specifiek gebonden was aan het parlement. Zo hoeft het niet te verbazen dat schelden uit den boze was, zoals dat ook in het dagdagelijkse leven ongepast is. Anderzijds was er ook typisch parlementair taalgebruik, waarvan de regels en grenzen van toelaatbaarheid en hoffelijkheid afgesproken waren en aangeleerd moesten worden. Een collega-Kamerlid van liegen beschuldigen, kon bijvoorbeeld niet door de beugel. Hoewel de aanvallende formulering ‘gij liegt’ ongehoord was tijdens de parlementaire debatten, weerklonk deze toch af en toe in de Belgische Kamer. Het blijkt echter niet typisch geweest te zijn voor Nederlandstalige volksvertegenwoordigers, aangezien ook enkele Franstalige Kamerleden ‘*vous mentez*’ gebruikten om de andere(n) te beschuldigen.²⁴

Een dergelijke directe beschuldiging was zowel in het Belgische als in het Nederlandse parlement ongepast, maar de frequentie ervan lag in België toch hoger dan in Nederland. In de Nederlandse Tweede Kamer werd over een periode van 100 jaar slechts tijdens één redevoering (in 1919) iemand aangevallen met ‘gij liegt’ en werd in nog vier andere redevoeringen (uit de jaren twintig) ‘u liegt’ gebruikt, waarna de voorzitter meestal ook meteen ingreep.²⁵ Deze bevinding doet vermoeden dat de Nederlands sprekende Kamerleden die in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers van leugens spraken, niet noodzakelijk botsten met de bestaande Belgische parlementaire cultuur.²⁶ Ze vonden juist aansluiting bij deze cultuur, die meer op het Franse model leek, met sterke emoties en een dosis theatraliteit.²⁷ Adolf Daens’ uitspraak: ‘Welk verstand is verkeerd of bekrompen genoeg om dat niet te vatten?’, uit zijn uitdagende beginperiode en Frédéric Debontridders ‘t Is flauwe klap,’ kunnen eveneens als voorbeelden hiervan beschouwd worden.²⁸ Debontridder was een katholiek vertegenwoordiger van het Brusselse arrondissement. Theatraliteit was dus ook geen voorrecht van socialistische Kamerleden, al was hun spot vaak veel directer dan de ‘beleefde spot’ van de ‘oude’ katholieken en liberalen.²⁹

Bovendien waren niet alle socialisten zo radicaal rebels als Celestin Demblon uit het inleidende voorbeeld. Ook zij hadden immers nood aan legitimiteit binnen de Kamer om de

²⁴ Bijvoorbeeld: *PHK*, 28/02/1872, 572. Jules Bara (liberaal, Doornik) weigerde toen zijn uitspraak in te trekken en werd bijgevolg tot de orde geroepen door de voorzitter.

²⁵ *Handelingen Tweede Kamer*, 1830-1930.

²⁶ Bijvoorbeeld: *PHK*, 08/11/1905, 2207. Toen beschuldigde Pieter Daens de conservatieve katholiek Charles Woeste ervan gelogen te hebben. Omdat Daens zijn uitspraak weigerde in te trekken, riep de voorzitter hem tot de orde.

²⁷ BEYEN en TE VELDE, ‘Modern parliaments’, 6.

²⁸ *PHK*, 26/08/1895, 2850 en 07/11/1905, 2200.

²⁹ DEFERME, ‘Van “burgerlijke afstandelijkheid”’, 13.

gewenste veranderingen te kunnen doorvoeren. De titel van deze thesis verwijst dan ook naar een uitspraak van het Antwerpse socialistische Kamerlid, Modeste Terwagne, die zich neerlegde bij de parlementaire conventies omtrent hoffelijkheid. Om het debat niet te vergiftigen, had Eugène Degroote (katholiek, Veurne-Diksmuide-Oostende) tegenover Terwagne naar eigen zeggen alle hoffelijkheid gebruikt die een Kamerlid tegenover zijn collega's behoorde te gebruiken, zolang deze collega's andere Kamerleden niet kwetsten. Aangezien hij door Degroote op een hoffelijke wijze aangesproken werd, was Terwagne bereid om zijn ongepaste beschuldiging ('*vous êtes un menteur*') in te trekken. Vervolgens wenste hij – uit neerbuigende welwillendheid voor de goede gewoonten van de hoffelijkheid die in de Kamer moeten heersen – graag toe te geven dat hij wat te ronduit geweest was. Het citaat in de titel van deze thesis verwijst naar Terwagnes uitspraak:

'Je veux bien vis-à-vis de mes collègues dire que j'ai été... mettons un peu trop carré... [...] Je le reconnais volontiers par condescendance pour les bonnes habitudes de courtoisie qui doivent régner à la Chambre.'

De katholieken Ruzette en Degroote namen akte van Terwagnes beslissing om het woord '*menteur*' in te trekken en toonden zich tevreden. Degroote bedankte Terwagne voor zijn hoffelijkheid. Hoewel dit waarschijnlijk niet sarcastisch bedoeld was (maar eerder om snel terug naar de orde van de dag te kunnen gaan), werd deze uitspraak gevolgd door gelach aan de rechterzijde. Het gehele incident had dan ook iets van een theatrale vertoning. Terwagne zal de heersende politieke stijl waarschijnlijk wel belachelijk gevonden hebben, waardoor hij het gekunstelde karakter ervan nog sterker in de verf wenste te zetten. Niettemin legde hij zich erbij neer en verontschuldigde hij zich conform de ongeschreven regels en conventies.³⁰

Een persoonlijke aanval was immers uit den boze, maar een volksvertegenwoordiger mocht wel verhullende bewoordingen gebruiken om een collega indirect van liegen te beschuldigen. Er was namelijk een verschil tussen beweren dat iemand een leugenaar was en hem erop wijzen dat hij onjuiste zaken verteld had. Terwijl de eerste formulering gericht is op de persoon en zijn eigenschappen, gaat de tweede formulering om het melden van een begrijpelijke, menselijke fout. Iemand beschuldigen van '*une inexactitude parfaite*' of '*de la fantaisie*' kon dus nog net getolereerd worden, maar dat mocht dan weer niet in een onderbreking gebeuren.

³⁰ PHK, 09/06/1905, 1608-1609.

Dat brengt ons bij het tweede niveau waarop hoffelijkheid van toepassing was, namelijk dat van de daden of het gedrag (vijftig procent van de resultaten). De Kamerleden en ministers laten uitspreken was belangrijk voor de effectiviteit van de discussie, waarop de voorzitter moest toezien. Dit blijkt onder meer duidelijk uit het fragment in de derde bijlage, dat hieronder kort besproken wordt. Zo mocht Jules Bara (liberaal, Doornik) in de discussie op 5 december 1889 bijvoorbeeld wel stellen dat de minister van Justitie, de katholieke Jules Le Jeune, onjuiste zaken citeerde, maar mocht hij dit niet doen in de vorm van onderbrekingen van diens betoog. Volgens de voorzitter zouden dergelijke interrupties het debat vergiftigen, verzuren en vertroebelen. Voorzitter Théophile De Lantsheere (katholiek, Diksmuide) riep Bara die dag dan ook tot de orde, omdat deze de spreker te vaak onderbrak. Bara trachtte echter toch nog te interveniëren via een herinnering aan het reglement. Vooraleer hij dit als ‘schijnbeweging’ gebruikte, beschuldigde hij Le Jeune er nog eerst van gelogen te hebben. De voorzitter aanvaardde deze verholde interruptie echter niet, noch de beschuldigingen aan het adres van Le Jeune en riep Bara opnieuw tot de orde. Deze laatste mocht zich van de voorzitter evenwel nog verantwoorden. In zijn uiteenzetting maakte Bara duidelijk dat hij geen aanval op de persoon beoogde, maar dat hij het door Le Jeune genoemde feit onjuist vond. Toen hij het woord ‘*mensonge*’ verving door ‘*un fait inexact*’, was het probleem opgelost en trok de voorzitter zijn maatregel weer in. Ook Le Jeune moest nu beamen dat Bara door het uitleggen van zijn woorden op het terrein van de hoffelijkheid gekomen was.³¹ Iets verduidelijken werd dus als hoffelijk beschouwd.³² Uit het fragment in de derde bijlage blijkt dat de voorzitter – ondanks zijn beperkte middelen om de orde te bewaren – een belangrijke rol als verzoener speelde, om de discussies vlotter te kunnen laten verlopen. Hoffelijkheid (wat zakelijkheid impliceerde en dus geen op de persoon gerichte verwijten) werd zowel door de voorzitter als de andere Kamerleden beschouwd als een belangrijke vereiste voor deze effectiviteit.

De gedragingen die als weinig hoffelijk beschouwd werden, waren zeer vaak gekoppeld aan de vrees voor een belemmering van de effectiviteit van het debat, een vrees die niet enkel door de voorzitter geuit werd. Zo kwam er kritiek op het niet laten uitspreken van collega’s en werd het als ongepast beschouwd om te stemmen met te weinig (bij de zaak betrokken) volksvertegenwoordigers in de zaal of om te spreken over een afwezig Kamerlid. Dit getuigde niet enkel van weinig hoffelijkheid, maar kwam het debat en de besluitvorming ook niet ten

³¹ PHK, 05/12/1889, 150-152.

³² Zoals ook in: PHK, 18/02/1910, 602.

goede.³³ Daarnaast werden het respecteren van de opgelegde spreektijd en het inkorten van de eigen redevoering als hoffelijk beschouwd, wat opnieuw belangrijk geacht werd voor het efficiënte verloop van het debat. De voorzitter vroeg soms expliciet in het kader van ‘*courtoisie*’ om een redevoering in te korten of af te ronden. Op 20 juli 1900 startte voorzitter Louis De Sadeleer (katholiek, Aalst) bijvoorbeeld de extra zitting van die dag met een oproep tot hoffelijkheid en menselijkheid om de redevoeringen kort te houden vanwege de hoge temperaturen. Verderop onderbrak hij dan ook het Nederlandse betoog van de Antwerpse liberaal Jaak Verheyen, door (eveneens in het Nederlands) te herhalen dat hij ‘eene oproep gedaan [had] tot de hoffelijkheid en den goeden wil van iedereen, opdat ieder spreker zooveel mogelijk zijne redevoering zou verkorten’. Bijgevolg verzocht hij Verheyen om te besluiten, wat niet met de taalkeuze van deze laatste te maken had. Verheyen, die zijn collega’s niet tegen de borst wenste te stoten, noch met zijn gedrag, noch met zijn taalkeuze, willigde dit verzoek in.³⁴

Het gebruik van het Nederlands in de Kamer werd door de Frans-eentalige volksvertegenwoordigers echter niet zelden als weinig hoffelijk geïnterpreteerd. Het derde niveau waarop hoffelijkheid zich kon situeren, namelijk dat van de taalkeuze (4,7 procent van de resultaten), was in de Belgische Kamer een pijnpunt vanaf 1894. Het gebruik van het Nederlands door Kamerleden die de Franse taal wel beheersten, werd door verschillende Frans-eentalige collega’s als een gebrek aan hoffelijkheid beschouwd.³⁵ De volksvertegenwoordigers maakten dus zelf een onderscheid tussen het opzettelijk en het onopzettelijk breken met conventies en tradities. Ook hier waren het bewaren van hoffelijkheid en het nastreven van effectiviteit sterk met elkaar verweven. Het niveau van de taalkeuze wordt verder onder de loep genomen in het tweede hoofdstuk.

Vanwege de tweedeling tussen een intrinsiek aanvoelen van wat hoffelijkheid was en een aangeleerd ‘parlementair gedrag’, was de grens tussen het bewust en het onbewust uitdagend

³³ *PHK*, 18/08/1893, 2193: Alphonse Nothomb (katholiek, Turnhout) vond het gedrag van Léonard Neujean (liberaal, Luik) weinig hoffelijk, omdat deze hem niet liet uitspreken en hem wou doen zwijgen over het onderwerp. *PHK*, 11/06/1894, 1892: Het leek Charles Saintelette (liberaal, Bergen) niet hoffelijk om te stemmen over een onderwerp dat de vertegenwoordigers van de arrondissementen Luik en Verviers aanbelangde, terwijl zij de zaal reeds verlaten hadden. *PHK*, 15/03/1910, 852: Modeste Terwagne (socialist, Antwerpen) drukte zijn ongenoegen uit over het gedrag van de burgemeester van Menen. Aangezien deze laatste echter niet in de Kamer aanwezig was, vroeg Frans Schollaert (katholiek, Leuven) zich af of het wel van goede hoffelijkheid getuigde om er iets over te zeggen.

³⁴ *PHK*, 20/07/1900, 87.

³⁵ Dit kwam bijvoorbeeld expliciet aan bod in: *PHK*, 10/08/1895, 2567.

van de hoffelijkheidsnormen op de drie niveaus – maar vooral op het niveau van de woordkeuze – soms vaag. Aan de ene kant konden deze normen immers onbewust op de proef gesteld worden door de beperkte vertrouwdheid van de nieuwkomers met de burgerlijk-liberale basiswaarden en dan voornamelijk met typisch parlementair jargon. Het ging hier dan vooral om socialisten, die pas na de eerste verkiezingen onder de invoering van het AMMS aan het einde van 1894 in de Kamer kwamen. Aan de andere kant wilden deze nieuwkomers zich dan weer vaak bewust afkeren van die burgerlijke zeden en via hun spreekstijl aantonen dat ze zich veeleer associeerden met de gewone man. Wat die bewuste attitude betreft, kan er bovendien nog een onderscheid gemaakt worden tussen het strategisch en het niet-strategisch breken met de tradities of een bepaald waardensysteem. Terwijl sommige sprekers weinig belang hechtten aan de parlementaire conventies, werd in andere gevallen dan weer met opzet ‘tegen de heilige huisjes van de zogenaamde bourgeoisiecultuur’ geschopt, om de link met achterban aan te tonen.³⁶

Verwijzingen naar hoffelijkheid als strategische zet

In totaal werden er voor de gekozen steekproefjaren 172 situaties teruggevonden waarin het woord ‘*courtois(ie)*’ – of in enkele gevallen het Nederlandse equivalent ‘hoffelijk(heid)’ – opdook. Als de vier categorieën over de zogenaamde hoffelijkheidsgraad – ‘te veel hoffelijkheid’, ‘te weinig hoffelijkheid’, ‘hoe het zou moeten zijn’ en een ‘goede hoffelijkheid’ – apart onder de loep genomen worden, kan gesteld worden dat verwijzingen naar een goede hoffelijkheid het vaakst voorkwamen. Het ging hier om 77 formuleringen en dus 44,8 procent van de gevallen (cfr. tabellen en diagrammen in bijlagen 2 en 4, bijvoorbeeld figuur 1). Van alle 77 positieve verwijzingen naar ‘*courtoisie*’ ging het 36 keer (en dus in 48,6 procent van deze gevallen) om een ophemeling van de eigen hoffelijkheid, uit eigenbelang, om de eigen *goodwill* in de verf te zetten. Het ging hier het vaakst om het positief benadrukken van de eigen woordkeuze, maar ook het hoffelijke karakter van de eigen daden of beslissingen werd regelmatig naar voor geschoven. Zo vond Jules Carlier (liberaal, Bergen) zichzelf bijvoorbeeld hoffelijk, omdat hij zijn beurt om de Kamer toe te spreken afstond aan de verslaggever, Victor Fris (katholiek, Mechelen).³⁷ Als de hoffelijkheid van een collega als ‘goed’ bestempeld werd, dan zat er soms echter een addertje onder het gras. Zo werd in tien

³⁶ Cfr. de drie mijnwerkers (die tevens socialistische Kamerleden waren) – Ferdinand Cavrot, Jean Caeluwaert en Paul Smeets – uit de casestudy van Jo Deferme: DEFERME, ‘Van “burgerlijke afstandelijkheid”’, 11-26.

³⁷ PHK, 01/04/1892, 960.

gevallen de positieve formulering meteen gevolgd door het onderuit halen van de inhoud van het discours van deze collega. Door allereerst aan te geven zelf hoffelijk te willen zijn of door de hoffelijke woorden/houding van de andere te benadrukken, leek een scherpe inhoudelijke kritiek meer gerechtvaardigd te zijn.³⁸

Als de kritiek niet (enkel) inhoudelijk was, maar ook de hoffelijkheid (of het gebrek eraan) van één of meerdere collega's onder vuur genomen werd, dan werd dit ook regelmatig op een indirecte manier geformuleerd. Dit kon bijvoorbeeld door te stellen dat een bepaald woordgebruik of een bepaalde handeling niet beantwoordde aan de gebruikelijke hoffelijkheid van het Kamerlid in kwestie.³⁹ Bovendien werd eveneens indirecte commentaar geleverd onder de vorm van sarcastische omschrijvingen.⁴⁰ De tien ironische formuleringen werden gecategoriseerd onder verwijzingen naar 'te weinig hoffelijkheid', een categorie die 45 voorbeelden telt en dus 26,2 procent van de zoekresultaten uitmaakt. Dit lijkt weinig, maar dat betekende niet dat in de Belgische Kamer voornamelijk positieve opmerkingen over de hoffelijkheid te horen waren. Kritiek op een gebrek aan hoffelijkheid van één of meerdere collega's kon immers nog op een andere manier geuit worden, namelijk in de vorm van omschrijvingen van hoe het beter kon of hoe het zou moeten zijn. Dit kwam 46 keer voor, wat 27,6 procent uitmaakt van het totale aantal resultaten. Het zal niet verbazen dat de voorzitter vaker in deze categorie aan bod kwam dan in de andere, maar toch overheerste hij – met 14 vermeldingen – niet in deze zoekresultaten. Ook Kamerleden gebruikten een dergelijke formulering om impliciet kritiek te geven op het gebrek aan hoffelijkheid van één of meerdere collega's. Het is de categorie die gekenmerkt wordt door relatief veel verwijzingen naar de gehele Kamer en is de categorie waarin katholieken zeer sterk vertegenwoordigd waren.

Het is niet verrassend dat verschillende katholieken zich als leden van de meerderheidspartij en 'gevestigde orde' geroepen voelden om aan te geven wat de grenzen van de hoffelijkheid waren (cfr. Bijlage 4, figuur 2). Hoewel de katholieke partij met de kieswetwijzigingen aan zetels verloor, bleef ze een meerderheid behouden en zowel de (onder)voorzitters als de ministers leveren. Gedurende alle steekproefjaren was de regering homogeen katholiek (cfr. Bijlage 7 voor de zetelverdeling).⁴¹ Hierbij dient vermeld te worden dat pas vanaf het eerste

³⁸ Bijvoorbeeld: *PHK*, 29/03/1893, 1089-1090.

³⁹ Bijvoorbeeld: *PHK*, 14/12/1892, 279.

⁴⁰ Bijvoorbeeld: *PHK*, 13/04/1892, 1063.

⁴¹ GERARD, *et al.*, *Geschiedenis*, 453.

parlementaire jaar na de invoering van het AMMS (aan het einde van 1894) socialisten in de Kamer zetelden. Voorheen zetelden enkel katholieken en liberalen in het halfroond.

Het was slechts in enkele zeldzame gevallen (namelijk vier keer ofwel 2,3 procent) dat een lid van de oppositie een teveel aan hoffelijkheid aanklaagde, die de ware boodschap vaag maakte en/of zogenaamde ‘hogere belangen’ in de weg stond.⁴² Als alle vormen van kritiek – over te veel of te weinig ‘*courtoisie*’ of hoe het beter kon – opgeteld worden, krijgen we 95 opmerkingen voor alle gekozen steekproefjaren samen. Van de drie grootste groepen – de katholieken, liberalen en socialisten – werd de meeste kritiek geleverd door leden van de katholieke partij. Dit was niet zo vreemd, aangezien zij de regerende meerderheid in de Kamer vormden. Daarom verbaast het ook niet dat zij, voornamelijk vanwege de oppositie, de meeste opmerkingen over hun hoffelijkheid moesten incasseren (al kreeg een minister of de regering ook al eens een opmerking van een katholiek). Zo kwamen er 33 commentaren, specifiek gericht tegen één of meerdere katholieke volksvertegenwoordigers, terwijl er 16 commentaren op de hoffelijkheid van liberalen te horen waren. Deze werden voornamelijk (in elf gevallen) geformuleerd door katholieken. Socialisten, die pas later in de Kamer kwamen, maar in de literatuur bekend staan om hun meer directe, scherpe aanvallen⁴³, kregen slechts elf opmerkingen, allemaal door katholieken geformuleerd. Vier van deze commentatoren vervulden de functie van Kamervoorzitter. Voorts waren er nog twee ministers en vijf gewone Kamerleden, die zich genoodzaakt voelden om de nieuwkomers erop te wijzen wat reglementair, fatsoenlijk en parlementair was volgens de gevestigde tradities. Zulke termen (zoals ‘*bienséance*’, ‘*convenance*’, ‘*traditions*’, etc.) werden dan ook soms afzonderlijk of in eenzelfde betoog aan hoffelijkheid gekoppeld. De overige kritiek was gericht tot de gehele Kamer (of in enkele gevallen tot een vage groep Kamerleden van een niet nader genoemde strekking). Vaak was kritiek op hoffelijkheid dus een kwestie waarin de gevestigde orde tegenover de oppositie stond of een zaak van één tegen allen. In dit strijdveld moest de voorzitter als scheidsrechter en verzoener optreden, wat met de – op het sociale en ideologische vlak – steeds meer heterogene groep Kamerleden en het meer publieke karakter van de debatten steeds moeilijker werd.

⁴² PHK, 01/05/1890, 1230. PHK, 27/01/1905, 558. PHK, 28/06/1910, 1770.

⁴³ DEFERME, ‘Van “burgerlijke afstandelijkheid”’, 11-29.

Een moeilijke opgave voor de Kamervoorzitter

In verschillende zoekresultaten werden termen teruggevonden die door de spreker in kwestie in verband gebracht werden met hoffelijkheid. Zo keerden verwijzingen naar fatsoen relatief regelmatig terug en waren er vooral relatief veel vermeldingen van tradities en gewoonten, met name in 29 van de 172 zoekresultaten (wat 16,9 procent was). Hier ging het zowel om verwijzingen naar parlementaire tradities als om een verwijzing naar persoonlijke gewoonten, met de indicatie of het gedrag of woordgebruik van een collega al dan niet strookte met zijn gebruikelijke hoffelijkheid. Hoffelijkheid was echter meer dan tradities, gerelateerd aan fatsoen. Ook welwillendheid werd ermee in verband gebracht. Daarnaast werden onder meer verdraagzaamheid en wederzijdsheid belangrijk geacht, wat bijvoorbeeld aan bod kwam bij de introductie van het Nederlands. Taalvrijheid was immers een grondwettelijk recht, waardoor een argument voor het gebruik van de Franse taal enkel overeind kon blijven door een beroep op (wederzijdse) hoffelijkheid en effectiviteit. De voorzitter beriep zich dan weer – in eenzelfde adem met hoffelijkheid – op het reglement en/of parlementaire waardigheid.⁴⁴

De veranderde context aan het einde van 1894, met de introductie van het Nederlands, maar ook met nieuwe Kamerleden (en hun andere sociale en ideologische achtergrond), die de conventies in verband met hoffelijkheid en waardigheid onder druk zetten, bemoeilijkte de verzoenende taak van de voorzitter. Deze kreeg immers met onvoorziene omstandigheden te maken. Op 25 januari 1895 nam voorzitter Théophile De Lantsheere (katholiek, Diksmuide) dan ook ontslag. Achille Eeman (katholiek, Gent) had die vergaderdag gesproken van ‘*insanités*’ en ‘*de la mauvaise foi*’, waarop De Lantsheere hem tot de orde riep. Volgens het reglement had Eeman het recht om de beslissing van de voorzitter aan te vechten. Tijdens zijn verdediging gebruikte hij echter opnieuw een ongepast woord, namelijk ‘*énergumène*’ (wat bezetene, fanaticus of woesteling betekent), waarop De Lantsheere hem vroeg om dit woord in te trekken. Eeman weigerde dit en wou evenmin aanvaarden dat de voorzitter hem tot de orde riep. Hiermee ontnam Eeman hem zijn interventiemiddelen. Toen De Lantsheere tijdens een stemming over zijn beslissing slechts door een kleine minderheid gesteund werd, voelde hij zich helemaal machteloos en moest de eerste ondervoorzitter, Pierre Tack, het meteen van hem overnemen. Hierop volgde tumult waarin verschillende volksvertegenwoordigers het woord wensten te nemen om hun mening te geven over het incident. De conservatief Charles

⁴⁴ Bijvoorbeeld: *PHK*, 18/07/1900, 40.

Woeste zag het enerzijds als een teken van verzwakking van het Belgische parlementaire regime en anderzijds als een misverstand, aangezien het niet de bedoeling was geweest om de grenzen van de waardigheid te doorbreken. Nadat enkele volksvertegenwoordigers in hun korte uiteenzetting hun wens uitdrukten dat De Lantsheere zou terugkomen op zijn beslissing, nam deze laatste zelf het woord voor een verdere toelichting. Hieruit bleek dat zijn gevoel van onmacht zich al langer opgebouwd had. Die vergaderdag had De Lantsheere bijvoorbeeld maar geen vat gekregen op de verschillende onderbrekingen en op het scherpe taalgebruik van de socialist Edward Anseele. Dit had bijgedragen had tot zijn steeds toenemende indruk geen greep te hebben op het vlotte verloop van de vergaderingen.⁴⁵ In rumoerige discussies kon hij immers enkel een beroep doen op de hoffelijkheid van de leden en vervolgens hopen dat hij door hen gehoord werd.⁴⁶

De Lantsheeres impulsieve beslissing kan dus verklaard worden door de al heersende theatrale parlementaire cultuur, waaraan de komst van de socialisten en de introductie van het Nederlands in het halffrond nu een meer moderne dimensie gaven. Deze waren immers explicieter gericht op de deelbelangen binnen de samenleving en identificatie met het electoraat, terwijl het reglement de voorzitter nog steeds weinig middelen bood om in te grijpen. Toen er in de Kamer tumult ontstaan was bij de eerste Nederlandse redevoeringen, had De Lantsheere ervoor gekozen om niet te interveniëren.⁴⁷ Hij was dan ook de Kamervoorzitter die als eerste met de verhoogde druk op de parlementaire waardigheid geconfronteerd werd, gecreëerd door de introductie van ‘het Vlaams’ in het halffrond. Dit nieuwe fenomeen, in combinatie met het groeiende belang dat aan de achterban toegekend werd, bemoeilijkte zijn taak als bemiddelaar aanzienlijk. Zijn afkeurende reactie op het gebruik van het Nederlands in de Kamer kan dus verklaard worden vanuit de vrees dat deze ‘trend’ zich ging voortzetten, zoals dat ook gebeurde met de ‘aantasting’ van het burgerlijke fatsoen door de komst van socialistische Kamerleden (cfr. de volgende hoofdstukken). Bij de verantwoording van zijn plotse aftreden opperde hij dan ook dat hij als voorzitter alleen over onvoldoende middelen beschikte om te kunnen omgaan met de stormachtige discussies. Hij had de steun van de Kamer nodig. Toen hij die dag merkte dat hij zelfs niet meer op de steun van de meerderheid (de katholieken) kon rekenen – die zich onthouden hadden bij de

⁴⁵ *PHK*, 25/01/1895, 518-523.

⁴⁶ Bijvoorbeeld: *PHK*, 14/02/1894, 563.

⁴⁷ *PHK*, 07/12/1894, 142 en 15/01/1895, 396. De momenten waarop dit gebeurde, worden meer uitgebreid besproken bij de uitwerking van de casus in Hoofdstuk II.

stemming over het tot de orde roepen van hun collega, Achille Eeman – gooide hij de handdoek in de ring.⁴⁸

Halfweg 1900 veranderde de parlementaire context opnieuw. Het besef van de versterking van partijgrenzen door de invoering van de evenredige vertegenwoordiging was reëel. Dit weerklonk ook in de speech van de voorzitter aan het begin van het nieuwe parlementaire jaar. Het was de gewoonte om tijdens deze toespraak te omschrijven wat de taak van de voorzitter was, om vervolgens te benadrukken zich hierop te willen toelagen en om daarna de hulp van de Kamer te vragen. Louis De Sadeleer (katholiek, Aalst) stond echter ongewoon lang stil bij de taak van de Kamer zelf. In zijn toespraak op 18 juli 1900 benadrukte hij dat het zijn plicht als voorzitter was om zich onpartijdig op te stellen. Nu de partijgrenzen zich echter zo scherp aftekenden, leek het hem eens zo belangrijk om een dringende, maar warme oproep te doen tot het bewaren van orde, kalmte en waardigheid. Hij formuleerde expliciet dat kwetsende, op de persoon gerichte aanvallen verboden werden door het Kamerreglement. Elke afwijking van de hoffelijkheid tijdens de debatten moest te allen tijde vermeden worden. Bovendien benadrukte hij het belang van wederzijds respect en tegemoetkomingen. Deze attitude was belangrijk voor het efficiënte verloop van de debatten en bijgevolg voor het dienen van de belangen van de gerepresenteerden:

‘« Pour que les travaux de la Chambre soient fructueux pour le pays, pour que l'ordre, le calme, la dignité puissent régner dans nos délibérations, le président a besoin du concours de l'assemblée et c'est à ce concours que je me permets sincèrement, du fond de mon âme, de faire un pressant et chaleureux appel, au lendemain du jour où la législature a subi des modifications si profondes.

« Des partis politiques, ayant des programmes opposés, des aspirations diverses, divisés sur les questions les plus importantes et sur la voie à suivre pour se rendre utiles à la chose publique, sont ici représentés. On comprend que leurs discussions soient animées, vives, ardentes; mais il importe, dans l'intérêt de tous comme dans celui de la cause elle-même qu'on entend servir, que les débats ne s'écartent point des règles de la courtoisie. Évitons, messieurs, avec soin les personnalités blessantes; elles sont interdites par le règlement ; trop souvent, en faisant naître des incidents tumultueux, elles ont jeté le trouble dans nos travaux. Souvenons-nous, en toute circonstance, que nous avons l'honneur de représenter le pays; que, collègues d'une même assemblée, nous nous devons des égards mutuels et savoir, au besoin, nous faire des concessions réciproques.⁴⁹

Hoffelijkheid suggereerde met andere woorden verfijnde beschaving, kalmte, orde, wederzijds respect, etc. In deze toespraak werd dus duidelijk gemaakt waar hoffelijkheid voor

⁴⁸ PHK, 25/01/1895, 523.

⁴⁹ PHK, 18/07/1900, 39-40.

stond en werd de vrees voor het uitdagen van de grenzen ervan expliciet uitgedrukt. Dit had niet in het minst te maken met de opkomst en groei van de socialistische partij en de vrees voor de invloed ervan op de parlementaire hoffelijkheidsconventies.

Socialisten en hoffelijkheid

Impliciet viel de functie van hoffelijkheid uiteen in verschillende componenten. Enerzijds kon het een conservatieve strategie impliceren, die het behoud van het instituut zoals het was en haar tradities en waardigheid vooropstelde. Hoffelijkheid impliceerde dan (met de letterlijke verwijzing naar het hof) een verfijnde cultuur van de elite. Deze eerste interpretatie kan teruggevonden worden in De Lantsheeres reacties. Anderzijds kon hoffelijkheid een meer praktische strategie impliceren, doordat het verwees naar een fatsoenlijke basishouding, die de voorwaarde vormde voor de efficiënte werking van een deliberatieve democratie. Deze tweede betekenis kwam tot uiting in De Sadeleers voorzitterstoespraak. Socialistische Kamerleden bleken hoffelijkheid en waardigheid eveneens als belangrijke waarden te beschouwen, maar gaven er nog een andere invulling aan, die impliciet in hun spot tot uitdrukking kwam.

Voor de onderzoeksresultaten vanaf het einde van 1894 zou er kritiek op de soms botte, weinig hoffelijke houding van de socialisten verwacht kunnen worden. Vaak bleken het echter socialisten zelf geweest te zijn die het woord '*courtois(ie)*' in de mond namen, om aan te geven dat hun collega's in de fout waren en dat de socialisten wisten hoe het wel moest. Ze gaven meer kritiek (22 keer) dan dat ze zelf commentaar kregen (11 keer). Zo stelde Celestin Demblon op 14 mei 1895 vast dat ook in de 'oude Kamer' sommige volksvertegenwoordigers hoffelijker waren dan de andere(n) en dat de Kamerleden die dat toen al niet waren 'hen' (de socialisten) daarin dan nu als voorbeeld konden nemen.⁵⁰ Deze visie werd zelfs tot in het extreme gedreven, toen op 14 februari 1900 Demblons uitbarsting goed gepraat werd door andere leden van de socialistische partij (de Belgische Werkliedenpartij of BWP). Verschillende BWP'ers namen het toen op voor hun partijgenoot. Zo stelde Léon Furnémont dat Carton de Wiart 'de incidenten' zelf zou hebben uitgelokt door zijn ongepaste interventie. De 'correctie' die hij ontvangen had (namelijk de klap in zijn gezicht), was volgens Demblons partijgenoot dan ook verdiend. Bovendien verwees Furnémont naar het parlement, dat deels

⁵⁰ PHK, 14/05/1895, 1551.

samengesteld was uit mensen die aan hun waardigheid hielden, waarmee hij impliciet doelde op de socialisten. Uit het betoog van Emile Vandervelde (socialist, Charleroi) kan dan weer afgeleid worden dat Cartons woorden nog als aanvaardbaar beschouwd hadden kunnen worden, indien hij opgemerkt had dat een bepaald Kamerlid een laffe daad gesteld had. Het stellen dat iemand een lafaard was, werd als een persoonlijke aanval geïnterpreteerd. Als hoogopgeleide heren waren Furnémont (advocaat) en Vandervelde (hoogleraar en doctor in de rechten en in de sociale wetenschappen) vertrouwd met de elitaire bourgeoiscultuur. Ze kenden de ongeschreven hoffelijkheidsregels van de Kamer en draaiden deze in hun voordeel. Beide heren verweten de voorzitter een gebrek aan interventie. Hij had hun collega moeten beschermen en respect voor hem moeten afdwingen.⁵¹

Daarnaast leverde amokmaker Demblon ook zelf commentaar op het gebrek aan hoffelijkheid van zijn collega's. Zo verwees hij (iets meer dan een maand later) op een sarcastische manier naar de 'hoffelijkheid' van Jules de Montpellier (katholiek, Dinant) en diens ongewone discussiemethode.⁵² Er was bij verschillende leden van de BWP met andere woorden sprake van assimilatie, om van binnenuit kleine veranderingen toe te brengen aan het instituut, maar niet om het omver te werpen. De nieuwelingen bestreden hun politieke opponenten met hun eigen wapens: ze gebruikten ook verwijzingen naar hoffelijkheid en tradities om de ongepaste woordkeuze of attitude van hun tegenstanders te bekritisieren. Bovendien leverden ze kritiek op het instituut zelf, namelijk door de macht en beslissingen van de voorzitter openlijk in twijfel te trekken. Zo werd de socialist Alfred De Fuisseaux (op 29 november 1895) door de voorzitter, Auguste Beernaert (katholiek, Tielt), tot de orde geroepen, omdat hij met weinig fatsoen gereageerd had op zijn commentaar. Beernaert vond de verwijzing van de socialistische volksvertegenwoordiger naar zijn katholieke collega Joseph Hoyois niet hoffelijk, omdat hij gesproken had van '*ce monsieur*' in plaats van '*l'honorable M. Hoyois*'. De Fuisseaux stak de draak met deze regel en met de 'les' van de voorzitter.⁵³ In een ander voorbeeld was (opnieuw) Demblon van mening dat voorzitter De Sadeleer met de traditie gebroken had, door de sprekers van het onderwerp te laten afwijken tijdens de vergadering op 20 juli 1900. De voorzitter verdedigde zichzelf door te stellen dat hij nergens mee gebroken

⁵¹ PHK, 14/02/1900, 470-473.

⁵² PHK, 21/03/1900, 759.

⁵³ Zo formuleerde De Fuisseaux: '*Je constate que le vocabulaire parlementaire vient encore de s'enrichir d'un mot nouveau, puisque nous sommes exposés à recevoir des leçons!*', PHK, 29/11/1895, 111.

had en dat de sprekers zich met gematigdheid en hoffelijkheid uitgedrukt hadden. Hij voegde hieraan toe dat hij hoopte dat hij hetzelfde van Demblon zou kunnen zeggen.⁵⁴

Besluit

Hoffelijkheid was een complexe term die betrekking kon hebben op daden of gedrag, het woordgebruik en de taalkeuze van de parlementariërs. Het was verbonden aan fatsoen (al dan niet in een typisch parlementaire context), aan tradities en gebruiken, wederzijds respect, verdraagzaamheid, aan kalmte en orde. Verwijzen naar de eigen hoffelijkheid of deze bij collega's was geen vrijblijvende actie, maar een tactische zet. Enerzijds kon het verwijzen naar de verfijnde cultuur van de elite en was het een conservatieve strategie om de bestaande tradities en waardigheid van het instituut te bewaren. Anderzijds kon de term hoffelijkheid in haar praktische betekenis gebruikt worden om te wijzen op een fatsoenlijke basishouding die nagestreefd diende te worden, met het oog op efficiëntie van de parlementaire debatten. Met de komst van socialisten in het halfroond op het einde van 1894 werd er echter nog een derde, progressievere kijk op hoffelijkheid en waardigheid geïntroduceerd. Deze was minder sterk verbonden aan het instituut en meer gerelateerd aan een specifieke achterban, namelijk de arbeiders. Hoffelijkheid werd dan ook een kwestie van meer werkelijk fatsoen in plaats van uiterlijk fatsoen. Er moest met andere woorden fatsoenlijk omgegaan worden met de achterban: de kiezers moesten recht gedaan worden. Dat was de enige manier om de waardigheid als Kamerlid te behouden. Volgens socialistische Kamerleden hoorde deze visie te primeren boven het willen bewaren van de elitaire, uiterlijke waardigheid van het instituut.⁵⁵

Hoewel de link tussen hoffelijkheid en gevestigde tradities verwachtingen opriep over een sterke reactie tegen het gebrek aan hoffelijkheid bij socialistische collega's vanaf het einde van 1894, viel vooral het omgekeerde op. Socialistische sprekers gebruikten zelf de term '*courtoisie*' om hun collega's te laten weten hoe zij zich hoorden te gedragen in de Kamer. Zo pasten zij binnen het bestaande kader waarin Kamerleden het gebrek aan hoffelijkheid van hun collega's op een meer of minder directe manier bekritiseerden, of waarin ze hun eigen hoffelijkheid of die van hun collega's in de verf zetten, om verdere (inhoudelijke) kritiek te rechtvaardigen. Het valt bijvoorbeeld op dat enkele BWP'ers zelf naar reeds bestaande

⁵⁴ PHK, 20/07/1900, 81.

⁵⁵ Deze interpretatie is gebaseerd op de discussie: PHK, 14/02/1900, 470-473.

parlementaire tradities verwezen, die directe beschuldigingen en het afwijken van het onderwerp hekelden, waardoor ze zelfs conservatief konden ogen. Terwagne sloot zich bijvoorbeeld aan bij de bestaande conventies door zich te verontschuldigen voor het gebruik van het woord ‘*menteur*’. Zijn verontschuldiging – met een verwijzing naar de goede gewoonten van hoffelijkheid in de Kamer – was echter zo onderdanig dat het de spot dreef met de volgens hem overdreven fatsoensregels, die het debatteren juist minder efficiënt maakten. Vandervelde appelleerde ook aan het verbod op directe beschuldigingen, maar dan om Demblons uitbarsting goed te praten. In diezelfde context verwees Furnémont naar de socialisten die als enige volksvertegenwoordigers hun waardigheid behielden. Verschillende socialistische leden lieten op een spottende, uitdagende manier weten dat de uiterlijke ‘fatsoensregels’ het debat niet noodzakelijk effectiever maakten. Het was in hun ogen efficiënter om gewoon te zeggen waar het op stond. Ze putten waardigheid uit hun heldere communicatie met de achterban. Geen rekening houden met de belangen van deze specifieke bevolkingsgroep duidde volgens hen eerder op een gebrek aan hoffelijkheid en waardigheid.⁵⁶

Hun visie over representatie, waarbij de deelbelangen primeerden, had dus ook een invloed op de vorm van legitimatie die deze socialistische sprekers het belangrijkste vonden (namelijk de legitimatie buiten de Kamer) en op de interpretatie van wat hoffelijkheid en waardigheid behoorden te zijn. Deze betekenisverschuiving zal verder uitgewerkt worden in de vergelijking tussen de interpretaties van socialistische Kamerleden en die van volksvertegenwoordigers die het Nederlands introduceerden in de Kamer. Op deze laatste groep wordt nu ingezoomd.

⁵⁶ *Ibidem*.

HOOFDSTUK II. CASUS: HET VROEGE GEBRUIK VAN HET NEDERLANDS IN DE BELGISCHE KAMER VAN VOLKSVERTEGENWOORDIGERS (1888-1910)

Verzoening van het gebruik van het Nederlands met de traditionele visies op representatie en hoffelijkheid (1888-1895)

Uitgedaagd door de Waalse liberaal Jules Bara, voegde de Antwerpse katholiek Edward Coremans op 27 november 1888 een korte reactie in het Nederlands toe aan zijn betoog, dat hij aanvankelijk, zoals gewoonlijk, in het Frans wenste te houden. Dit was de eerste keer dat Nederlands tijdens de Belgische Kamerdebatten gebruikt werd. Bara noemde deze tussenkomst spottend een intermezzo, waarna Coremans zich verdedigde door te stellen dat er niet vaker ‘Vlaams’ gesproken werd in de Kamer uit hoffelijkheid en eerbied voor de Waalse collega’s. Hiermee sloot hij zich aan bij de traditionele, conservatieve interpretatie van hoffelijkheid, gekoppeld aan de bestaande conventies.⁵⁷ Dit argument tot het behouden van de hoffelijkheid zou later ook nog door tegenstanders van de introductie van het Nederlands in de Kamer gebruikt worden.

Na Edward Coremans’ eerste Nederlandse zinnen tijdens de Kamerdebatten van 27 november 1888 duurde het nog jaren vooraleer een dergelijk ‘incident’ zich opnieuw voordeed. De eerste ‘Vlaamse’ interventies in het halfroond kunnen bovendien niet als Nederlandse redevoeringen beschouwd worden, maar waren korte moties of verantwoordingen van stemgedrag. De eerste volledig Nederlandse redevoeringen moeten aan Juliaan De Vriendt (katholiek, Brussel) en Adolf Daens (Christene Volkspartij, Aalst) toegeschreven worden. Zij leken deze taal vrij kort na de verkiezingen van 1894 – de eerste na de invoering van het AMMS – als *statement* te willen gebruiken in de Kamer.⁵⁸ De Vriendt maakte er echter geen gewoonte van, terwijl er van Daens wel meer redevoeringen in het Nederlands terug te vinden zijn, die meer dan een halve bladzijde in de *Handelingen* beslaan (cfr. Bijlage 1).

De Christene Volkspartij was christendemocratisch van opzet, maar priester Adolf Daens kwam meermaals in conflict met de Kerk vanwege zijn ‘te socialistische’ betogen. Hijzelf zag zijn partijprogramma echter als een voorbeeld van goede christelijkheid en als een goed

⁵⁷ PHK, 27/11/1888, 53.

⁵⁸ PHK, 07 en 21/12/1894, 142 en 283-284.

alternatief voor het socialisme.⁵⁹ Voordat er op basis van het evenredigheidsstelsel nieuwe Kamerleden kwamen (op 27 mei 1900) is er geen enkele Nederlands sprekende volksvertegenwoordiger van de liberale partij en slechts één van de Belgische Werkliedenpartij terug te vinden in de bestudeerde debatten. Als eerste Vlaamse socialist in de Kamer maakte Edward Anseele in de beginperiode gebruik van het Nederlands, maar niet voor gehele redevoeringen. Hij vond het belachelijk dat Vlaamse volksvertegenwoordigers zoals priester Daens, die het Frans machtig waren, zich uitdrukten in hun moedertaal. ‘[L]es Wallons’ konden volgens hem immers onmogelijk Nederlands leren.⁶⁰ Anseele vertegenwoordigde toen nog het Waalse arrondissement Luik. De katholieke partij monopoliseerde voor de invoering van het evenredigheidsstelsel alle Vlaamse en Brusselse zetels (uitgezonderd één, wanneer Daens in de Kamer zetelde).⁶¹ Het waren dus voornamelijk christendemocraten (zij het van de katholieke partij, zij het van de Christene Volkspartij) – tevens leden van de Vlaamse beweging – die al vroeg deze taal gebruikten tijdens de Kamerdebatten. Zulke ontwikkelingen van vervlaamsing en polarisering aan katholieke zijde moeten gekaderd worden binnen de bredere context van het democratiseringsproces van het politieke landschap.

Dit proces lijkt eveneens in de besproken thema’s zichtbaar te worden. Naast discussies over de taalwetgeving werden voornamelijk sociale onderwerpen aangesneden in het Nederlands (cfr. Bijlage 5, figuur 15). Zo was het onrecht dat (Vlaamse) werklieden of ambtenaren aangedaan werd een relatief populair thema voor redevoeringen in deze taal. Het risico bestaat echter een te sterk causaal verband te zien tussen het gebruiken van de Nederlandse taal en het bespreken van een sociaal thema, terwijl deze keuzes eerder te maken hadden met de achtergrond van de sprekers. Net als priester Daens integreerden de Gentse ‘werkmanscandidaten’, zoals Fredericq de katholieken Auguste Huyshauwer en Eugène De Guchtenaere noemde, een sterk sociaal gerichte boodschap in hun Nederlands betoog.⁶²

Daens en Huyshauwer verwezen in 1895 regelmatig naar hun achterban in hun redevoeringen. Zo benadrukte deze laatste meermaals in zijn Nederlandse betoog op 8 februari 1895 dat hij

⁵⁹ Dit bleek bijvoorbeeld duidelijk uit: *PHK*, 17/01/1895, 426-428.

⁶⁰ *PHK*, 26/08/1895, 2850.

⁶¹ *WILS*, *Honderd jaar*, 195.

⁶² *FREDERICQ*, *Schets eener geschiedenis II*, 125. *PHK*, 08 en 26/02/1895, 662 en 829-830.

sprak vanuit zijn achtergrond als werkman.⁶³ Daens maakte dan weer een duidelijk onderscheid tussen ‘het Vlaamsche land’ en ‘t Walenkwartier’.⁶⁴ Meestal vertegenwoordigde hij echter niet heel Vlaanderen, maar verwees hij naar landbouwers of werklieden van een bepaalde streek.⁶⁵ Onder meer in het begin van het jaar 1895 verwees hij letterlijk naar de kiezers van het arrondissement Aalst, die absoluut eisten dat ‘hun’ taal in het parlement gesproken zou worden.⁶⁶ Vooral Daens zorgde daardoor bewust en vermoedelijk strategisch voor meer legitimiteit buiten de Kamer, met meer aandacht voor de deelbelangen in de samenleving. De reacties tegen het gebruik van het Nederlands in de Kamer waren dan weer vooral traditioneel en conservatief van aard, appellerend aan de nood aan legitimiteit binnen de Kamer. Zo lokte de allereerste redevoering van Daens verontwaardiging op, waar Coremans tegenin ging door te stellen dat degenen die ‘Vlaams’ spraken gebruik maakten van hun ontegensprekelijke grondwettelijke recht. Volgens Jules Destrée (socialist, Charleroi) was er echter geen sprake van een recht, maar was het een kwestie van wederzijdse hoffelijkheid, wat hier een conservatieve invulling kreeg. Ter verdediging wierp Coremans op waar die wederzijdsheid dan was.⁶⁷

‘Wegbereider’ Coremans, boegbeeld van de Vlaamse beweging, sprak net als Joseph Van Naemen (katholiek, Sint-Niklaas), de Kamer niet vaak in zijn moedertaal toe tijdens de vergaderingen, maar beiden steunden ze hun nieuwe collega’s die dit wel deden.⁶⁸ Coremans liet duidelijk verstaan dat een ‘*Belge complet*’ volgens hem ook ‘Vlaams’ moest kunnen verstaan.⁶⁹ Zelf stemde hij zijn gebruik van het Nederlands af op de aanwezigheid van het aantal Frans-eentalige Kamerleden.⁷⁰ Daarnaast sprak hij vooral zijn moedertaal wanneer volgens hem ‘het Vlaams’ tijdens de vergaderingen verdedigd diende te worden. Zo bepleitte hij in het Nederlands het gebruik van deze taal in de rechtspraak, de benoeming van tweetalige stenografen in de Kamer en de gelijkheid van taalvereisten voor Vlaamse en Waalse tolbeambten. Hij hield echter geen enkele redevoering volledig in zijn moedertaal, aangezien hij zich genoodzaakt bleek te voelen zich eerst in het Frans te verantwoorden of

⁶³ PHK, 08/02/1895, 662.

⁶⁴ PHK, 11/06/1895, 1802.

⁶⁵ PHK, 21/03/1895, 1035-1037.

⁶⁶ PHK, 23/01/1895, 481.

⁶⁷ PHK, 21/12/1894, 284.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ PHK, 15/01/1895, 396.

⁷⁰ PHK, 21/02/1895, 779.

halfweg over te schakelen op het Frans.⁷¹ Hierbij speelden de interventies van de Kamervoorzitter een belangrijke rol.

Als reactie op het applaus op de publieke tribunes tijdens Coremans' allereerste Nederlandse uitspraken in de Kamer dreigde Théophile De Lantsheere (katholiek, Diksmuide) – die later uit onmacht ontslag zou nemen (cfr. Hoofdstuk I) – deze tribunes te laten evacueren.⁷² In 1894 berispte hij Coremans omdat deze met zijn voorstel om tweetalige stenografen aan te stellen, en zo het gebruik van het Nederlands in de Kamer te stimuleren, ingegaan zou zijn tegen de parlementaire tradities.⁷³ Toen De Vriendt enkele weken later een redevoering in het Nederlands startte, werd hij meermaals onderbroken door aanhoudend rumoer, dat waarschijnlijk toegeschreven kan worden aan Franstalige collega's die geen Nederlands begrepen. Hierop verzocht hij Kamervoorzitter De Lantsheere stilte te vragen. Deze reageerde slechts na De Vriendts tweede verzoek als volgt: *'Comment voulez-vous que je réclame le silence: la moitié de la Chambre ne vous comprend pas!'*. Ferdinand Cavrot (socialist, Charleroi) stemde hier meteen mee in en dreigde ermee dat 'de Walen' voortaan hun Waals dialect zouden spreken in de Kamer. In deze reactie kan een aanklacht gelezen worden tegen het gebruik van 'het Vlaams' als gebrek aan cultuur. Hoffelijkheid suggereerde in deze traditionele betekenis een verfijnde beschaving, wat volgens de protesterende stemmen dus niet in verband gebracht kon worden met de introductie van de Nederlandse taal in de Kamer. Het was echter verrassend dat deze conservatievere kritiek voornamelijk vanuit socialistische hoek te horen was (en in dit geval uit de mond van voormalig mijnwerker Cavrot). Toen de voorzitter niet meer reageerde nadat De Vriendt hem een derde maal verzocht had op te treden, vervolgde deze laatste zijn toespraak toch nog in het Nederlands.⁷⁴

Ook Joris Helleputte (katholiek, Maaseik) werd een maand later meermaals onderbroken tijdens zijn Nederlandse redevoering, onder meer met het verwijt dat hij het Frans beheerste en (net als bij De Vriendt) met het dreigement dat er Waals gesproken zou worden in de Kamer. Er werd verder heen en weer gepraat zonder dat De Lantsheere intervenieerde. In tegenstelling tot De Vriendt gaf Helleputte het spreken van zijn taal die dag dan ook sneller op. Hij voelde zich vervolgens genoodzaakt in het Frans toe te lichten waarom hij zijn toespraak in het Nederlands wou houden. Degenen voor wie de discussie inhoudelijk

⁷¹ PHK, 27/11/1888, 53. PHK, 16/11/1894, 35. PHK, 21/02/1895, 779-780.

⁷² PHK, 27/11/1888, 53.

⁷³ PHK, 16/11/1894, 35.

⁷⁴ PHK, 07/12/1894, 142.

belangrijk was, met name de fabrieksarbeiders uit het arrondissement Maaseik, begrepen geen Frans. De Franstalige liberaal Charles Magnette had evenwel in deze taal ‘doorheen het raam voor het publiek en specifiek voor deze groep gesproken’, volgens de woorden van Helleputte.⁷⁵ Deze metafoor van het raam en de verwijzing naar een specifieke achterban, wiens belangen in rekening genomen moesten worden, impliceren een modernere visie op vertegenwoordiging, van waaruit de keuze voor het Nederlands verdedigd werd. Bovendien was deze keuze gekoppeld aan een andere vorm van legitimatie en hoffelijkheid, met name tegenover de achterban en in mindere mate tegenover de collega-Kamerleden. De progressievere interpretatie van hoffelijkheid kwam hier met andere woorden aan de oppervlakte: er moest fatsoenlijk omgegaan worden met de achterban; de kiezers moesten recht gedaan worden.

Toch voelde Helleputte net zoals Coremans verplichtingen tegenover de Frans-eentalige volksvertegenwoordigers en ging hij verder in hun taal.⁷⁶ Volgens Fredericq was hij ‘uit zijn lood geslagen’ nadat ‘een zeker getal’ onder de Waalse volksvertegenwoordigers ‘met ophef’ de zaal had verlaten.⁷⁷ Om voorvallen als deze te vermijden voelden meerdere Vlaamse volksvertegenwoordigers zich verplicht om hun taalgebruik te verantwoorden of hun discours in het Frans samen te vatten.⁷⁸ Wanneer dit niet gebeurde, vertaalde De Lantsheere tijdens zijn voorzitterschap soms meteen (enkele delen van) de motie of discussie in kwestie, voordat er onenigheid kon ontstaan.⁷⁹

Zulke incidenten kwamen later echter nog voor. Zo voelde de Vriendt zich op 3 augustus 1895 genoodzaakt zich na verloop van tijd in het Frans te verdedigen, omdat verschillende leden van de linkerzijde de zaal verlieten. Overgebleven Franssprekende collega’s onderbraken hem bovendien meermaals op een zeer luidruchtige wijze. De Nederlandstalige ondervoorzitter Pierre Tack (katholiek, Kortrijk), die toen de rol van voorzitter op zich nam, verdedigde De Vriendt, door te benadrukken dat deze het recht had zich in het Vlaams uit te drukken. Hij kon evenwel geen einde maken aan het tumult, dat net erger werd toen De Vriendt in het Frans verder ging. Zolang hij zijn standpunt over het Nederlands in het onderwijs uiteenzette, gebruikte hij zijn moedertaal, maar wanneer hij het had over het gedrag

⁷⁵ *PHK*, 15/01/1895, 396.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ FREDERICQ, *Schets eener geschiedenis II*, 137.

⁷⁸ Bijvoorbeeld: DAENS, *PHK*, 23/01/1895, 480-483.

⁷⁹ *PHK*, 10 en 18/01/1895, 363 en 440.

van zijn collega's tijdens zijn Nederlandse redevoering, richtte hij zich tot hen in het Frans. Bijgevolg voelden deze zich aangevallen, waardoor het lawaai in de Kamer verergerde en de ondervoorzitter De Vriendt zelfs niet meer kon verstaan. In een verzoeningspoging gaf Tack Emile Vandervelde (socialist, Charleroi) de kans om te spreken, nog voor De Vriendt uitgepraat was. Vandervelde, die het woord gevraagd had voor een herinnering aan het reglement, beschuldigde de spreker ervan beledigend geweest te zijn tegenover zijn Waalse collega's. Tack trachtte te bemiddelen en zei ter verdediging van De Vriendt dat deze laatste het waarschijnlijk zo niet bedoeld had. Wanneer De Vriendt stelde dat hij juist degene was die zijn collega-Kamerleden nooit onderbrak, stemde de ondervoorzitter hier meteen mee in, door te stellen dat iedereen hem dit wel moest nageven. Hiermee probeerde hij als behoeder van de parlementaire waardigheid te bewijzen dat het gebruik van het Nederlands toch samen kon gaan met de gebruikelijke hoffelijkheid. Ter afsluiting van zijn betoog stelde De Vriendt de waardigheid van de attitude van zijn (linkse) Franstalige collega's in vraag, die volgens hem telkens in woede uitbarstten wanneer hij '*la langue de notre peuple*' sprak.⁸⁰ Voor hem had waardigheid dus niet de conservatieve, maar eerder de praktische functie. De Vriendt koppelde waardigheid immers niet aan het instituut en het behoud van de traditie om Frans te spreken in de Kamer, maar aan een fatsoenlijke, beheerste basishouding, die de efficiëntie van de debatten moest bevorderen.

Van alle Vlaamse volksvertegenwoordigers werd het in de beginperiode (1895) enkel van Daens en vooral van Huysshauer gemakkelijker aanvaard dat zij hun moedertaal gebruikten in het halffrond.⁸¹ Hoewel Daens een hoge opleiding (tot priester) had genoten en de Franse taal voldoende beheerste, had hij vrij vroeg in zijn carrière als Kamerlid aangekondigd dat hij bij geanimeerde discussies 'het Vlaams' verkoos. Hij argumenteerde dat hij zich gemakkelijker spontaan kon uitdrukken in zijn moedertaal.⁸² Terwijl beide Kamerleden dat jaar het vaakst Nederlandse redevoeringen hielden (cfr. Bijlage 5, figuur 4) bleken ook zij zich dus, net als verschillende andere Nederlands sprekende collega's, verplicht te voelen om zich te verantwoorden voor hun taalkeuze. Het werd immers niet aanvaard dat Vlaamse Kamerleden die het Frans voldoende machtig waren deze taal niet uit hoffelijkheid voor hun Waalse collega's wensten te spreken. De tegenreacties tegen het gebruik van het Nederlands in de Kamer waren dus conservatief te noemen, aangezien ze gekoppeld werden aan de

⁸⁰ PHK, 03/08/1895, 2443-2444.

⁸¹ Bijvoorbeeld: PHK, 20 en 26/08/1895, 2732-2733 en 2850.

⁸² PHK, 23/01/1895, 481.

elitaire bourgoistradities binnen de Kamer. Ondervoorzitter Tack zette zich af tegen dit argument, door te benadrukken dat wanneer Daens Vlaams sprak, hij zijn recht deed gelden. Tack was degene die in zijn voorzittersfunctie het vaakst refereerde aan het recht voor Vlamingen, nog voor de goedkeuring van de gelijkheidswet, die in de gelijkwaardigheid voorzag van het Frans en Nederlands in officiële wetteksten.⁸³ Taalvrijheid was al sinds 1831 grondwettelijk erkend. Als de Nederlandse sprekers volhielden, kwam er uit onmacht dan ook steeds minder kritiek op hun individuele taalkeuze.

Voorzitter Auguste Beernaert (katholiek, Tielt) benadrukte nooit zo expliciet het recht van de Nederlandstalige sprekers als Tack dit deed, maar hij reageerde wel relatief streng op onderbrekingen van Nederlandse redevoeringen.⁸⁴ Bijgevolg sloot zijn houding beter aan bij die van Tack dan bij de conservatievere interventies van De Lantsheere. Deze laatste was dan ook de Kamervoorzitter die als eerste met de verhoogde druk op de parlementaire waardigheid geconfronteerd werd, gecreëerd door de introductie van ‘het Vlaams’ in het halfroond. Zijn afkeurende reactie kan dus verklaard worden vanuit de vrees dat deze ‘trend’ zich ging voortzetten, zoals dat eerder gebeurd was met de ‘aantasting’ van het burgerlijke fatsoen door de komst van socialistische Kamerleden.

Daarenboven ging de introductie van het Nederlands gepaard met het toekennen van een nieuwe, verzoenende rol aan de parlementaire diensten. Het *Beknopt Verslag* werd een belangrijke bron voor Frans-eentalige Kamerleden, omdat het bestaat uit syntheseverslagen van de plenaire vergaderingen, die een dag later in beide landstalen geraadpleegd kunnen worden.⁸⁵ De eerste Nederlandse redevoering van Daens leidde tot een discussie over vertalingen, en dan vooral over het moment waarop en de vorm waarin deze aangeboden moesten worden. Coremans zag een voorlopige oplossing in het zich informeren bij de tweetalige bureaus (in de Kamer) en wees erop dat het *Beknopt Verslag* een dag later al beschikbaar zou zijn.⁸⁶ Een maand nadien ontstond hier opnieuw een discussie over. Charles Magnette (liberaal, Luik) wou de *Handelingen* immers graag vertaald zien worden. Helleputte

⁸³ *PHK*, 26/08/1895, 2850. Louis De Sadeleer (katholiek, Aalst) verwees als voorzitter eveneens naar dit recht, maar dan nadat de gelijkheidswet van kracht was: *PHK*, 20/07/1900, 87.

⁸⁴ Bijvoorbeeld: *PHK*, 21/02/1895, 780.

⁸⁵ http://www.dekamer.be/toegankelijk/laChambre_lexique.htm, geconsulteerd op 05/01/2014.

⁸⁶ *PHK*, 21/12/1894, 284.

vond dit geen slecht idee, maar dan eerder om de Franse redevoeringen verstaanbaar te maken voor de Vlaamse werklieden.⁸⁷

Enkele Vlaamse Kamerleden experimenteerden (vooral vanaf 1895), in samenwerking met de transcriptiedienst, met weergaven van het Nederlands in de *Handelingen*. Helleputtes toelichting bij zijn wetsvoorstel (op 1 februari 1895) over de beperking van de werkduur en het zondagswerk werd in de *Handelingen* naar achter verschoven en in twee kolommen geplaatst. De eerste bevatte de originele Nederlandse tekst en daarnaast stond de Franse vertaling gedrukt. Boven deze tweede kolom werd zeer duidelijk aangegeven dat het om een ‘*traduction*’ ging. De toelichting, waarvan het toen nog de traditie was deze mondeling tijdens de vergadering uiteen te zetten, ziet er in de *Handelingen* eerder uit als een parlementair document dan als een debat. Er werden immers geen transcripties van rumoer aan toegevoegd, terwijl het bijna ondenkbaar is dat iedereen zweeg tijdens deze langste Nederlandse uiteenzetting die tot dan toe in de Kamer te horen was geweest. Achteraf stelde voorzitter Beernaert voor om te wachten op de vertaalde tekst en de discussie over dit wetsvoorstel te verplaatsen naar een volgende vergadering, omdat nu verschillende Kamerleden niets van Helleputtes uiteenzetting begrepen hadden.⁸⁸ Toen het zelfs op 7 februari nog te vroeg bleek te zijn om al over het bovengenoemde wetsvoorstel te debatteren, opperde Beernaert om de discussie opnieuw uit te stellen.⁸⁹ Deze vond uiteindelijk plaats op 12 februari, wat aantoont dat de introductie van hun taal in het halfrond vaak een offer vereiste van de Nederlandstalige sprekers.⁹⁰ Dit leek Helleputte ook te beseffen, aangezien hij – vlak na de beslissing tot uitstel van de discussie – de toelichting van een nieuw wetsvoorstel voorlas in het Frans. Dit keer werd de Nederlandse versie in voetnoot weergegeven in de *Handelingen*, waarvan de titel aangaf dat het om een vertaling ging. Bijgevolg kon het debat, dat ook geheel in het Frans doorging, aansluitend plaatsvinden.⁹¹

Enkele weken later formuleerde De Guchtenaere een soortgelijke toelichting, die niet tussen de ‘gewone debatten’ gedrukt werd, maar naar achter verschoven werd.⁹² De transcriptie van

⁸⁷ *PHK*, 15/01/1895, 396. De *Handelingen* werden en worden nu nog vrijgegeven in de taal die de spreker op dat moment hanteerde.

⁸⁸ *PHK*, 01/02/1895, 593-606.

⁸⁹ *PHK*, 07/02/1895, 645. (Achteraf bleek dat deze tijd nodig was omdat Helleputte zelf voor de vertaling van zijn wetsvoorstel zorgde, cfr. *PHK*, 27/02/1895, 823.)

⁹⁰ *PHK*, 12/02/1895, 681-686.

⁹¹ *PHK*, 07/02/1895, 645-649.

⁹² Dit gebeurde in de vooroorlogse periode wel vaker, ook met Franse uiteenzettingen en niet enkel met toelichtingen.

De Guchtenaeres uiteenzetting leek sterk op de weergave van Helleputtes laatstgenoemde toelichting: de *Handelingen* gaven voorrang aan het Frans, waardoor de Nederlandse versie als ‘vertaling’ in een voetnoot terecht kwam.⁹³ Uit de reacties die volgden, blijkt echter dat De Guchtenaere zijn lezing in het Nederlands gehouden had, zoals Helleputte hem dat op 1 februari had voorgedaan in een betoog dat vormelijk op een heel andere manier in de *Handelingen* staat. Uit een discussie op 27 februari van datzelfde jaar blijkt echter dat Helleputtes eerste Nederlandse toelichting aanvankelijk op dezelfde manier verschenen was als bij De Guchtenaere, namelijk met de Franse tekst als officiële tekst en de Nederlandse versie als vertaling. Helleputte had echter aangegeven dat de Nederlandse tekst de originele versie was. In de *Moniteur Belge* was het wetsvoorstel in kwestie correct weergegeven, maar de drukker van de Kamer had de hiërarchie van beide teksten in de *Handelingen* blijkbaar omgedraaid op vraag van het Bureau. Beernaert verdedigde zich door te stellen dat dit onder het ondervoorzitterschap van Tack gebeurd was, die toen de beslissingen nam. Niettemin keurde hij het voorval goed, omdat volgens de toen nog steeds geldige wet van 1831 de Franse wettekst de officiële was.⁹⁴ Deze discussie (over ‘of men over eenen Nederlandschen tekst beraadslagen kon, waar de Fransche wetten nog alleen officieel [*sic*] waren’) vormde de directe aanleiding tot het wetsvoorstel dat tot de gelijkheidswet zou leiden.⁹⁵ Het is echter onduidelijk wanneer de transcriptie van Helleputtes toelichting van 1 februari in de *Handelingen* aangepast werd.

Ook op de Nederlandse toelichting van De Guchtenaere volgde nog niet meteen een discussie en was het (een week) wachten op de vertaalde tekst. Naar aanleiding hiervan stelde Tack voor om de reglementsprocedure aan te passen, door de toelichtingen van wetsvoorstellen/wetsontwerpen die in de Kamer voorgelezen zouden worden voortaan vooraf af te drukken en uit te delen. Zo kon de discussie sneller (‘slechts’ met drie dagen vertraging) plaatsvinden.⁹⁶ Dit voorval toont aan dat het gebruik van het Nederlands in de Kamer zelf veranderingen kon veroorzaken op het vlak van parlementaire tradities, al verliep dit in de praktijk nogal moeizaam. Dat bewijst ook de eerstvolgende Nederlandse toelichting van een wetsvoorstel, die op 12 maart van hetzelfde jaar plaatsvond in de Kamer. Hoewel de *Handelingen* dit keer de werkelijke hiërarchie van de twee versies weerspiegelden (met de Nederlandse tekst als originele versie en de Franse vertaling in voetnoot), kan uit de woorden

⁹³ PHK, 26/02/1895, 829-831.

⁹⁴ PHK, 27/02/1895, 823-828.

⁹⁵ FREDERICQ, *Schets eener geschiedenis II*, 192.

⁹⁶ PHK, 26/02/1895, 810.

van de spreker, de katholiek Louis Van den Broeck, afgeleid worden dat het Bureau dit aanvankelijk geweigerd had. Het Bureau achtte het wetsvoorstel zelf alleszins onontvankelijk in ‘het Vlaams’ (cfr. Bijlage 6).⁹⁷ Wat het jaar 1895 betreft, kan er dus meer weerstand – gebaseerd op tradities – tegen de vernederlandsing vanuit deze administratieve hoek vastgesteld worden, dan vanuit de democratisch verkozen Kamerleden.

De bovenstaande onenigheden leidden tot enkele wetsvoorstellen die de Franse en ‘Vlaamse’ versie van wetteksten even geldig moesten maken. In de *Handelingen* van 13 maart werden deze voorstellen in beide talen gedrukt (met de Nederlandse versie als vertaling). De Vriendt vermeldde dat zijn toelichting klaar was in ‘het Vlaams’, maar dat hij wenste te wachten met het voorlezen tot ook de Franse versie afgewerkt was. Coremans wenste meteen te spreken en lichtte zijn voorstel eerst toe in het Frans, om het vervolgens in het Nederlands te herhalen. Omdat Coremans’ wetsvoorstel sterk op dat van De Vriendt leek, werd besloten om toch met de discussie te wachten tot 19 maart, de dag waarop De Vriendt zijn uiteenzetting hield. Dit deed hij volledig in het Nederlands, wat ook zichtbaar was in de *Handelingen*: de Nederlandse versie verscheen eerst, gevolgd door de Franse vertaling. Omdat De Vriendt vooraf gezorgd had voor een vertaling, kon de discussie (die volledig in het Frans doorging – ook Daens sprak Frans) meteen plaatsvinden.⁹⁸ Hierna werden geen Nederlandse toelichtingen/memories van toelichting teruggevonden in de *Handelingen*. Vanaf 1896 bleek het ook niet meer de gewoonte te zijn om deze (alsook de Franse) aan de debatten toe te voegen. Dit wijst erop dat de introductie van het Nederlands een duidelijke invloed gehad heeft op het herzien van bepaalde parlementaire tradities die niet meer efficiënt bleken te zijn. Deze voorbeelden tonen bovendien aan dat de overgang naar een moderner ideaal van vertegenwoordiging en hoffelijkheid (als voorwaarde om de kiezers en hun deelbelangen recht te doen) zeer complex was. Het oude waardigheidsideaal werd immers nog niet meteen overboord gegooid. De Kamerleden die in de beginperiode van het Nederlands in de Kamer voor deze taal kozen, zorgden vaak zelf meteen voor een verzoening (bijvoorbeeld via vertalingen in of afwisselingen met het Frans) en verwachtten hetzelfde van de voorzitters en de transcriptiedienst.

⁹⁷ *PHK*, 12/03/1895, 926-927. Het Bureau bestond tot in 1918 uit de Kamervoorzitter, twee ondervoorzitters en vier secretarissen (cfr. BUYSE, *Reglement*, 3), vaak twee Walen en twee Vlamingen (cfr. *PHK*, 16/11/1894, 32). Tijdens de Kamerdebatten werden telkens twee secretarissen ingezet. Wanneer er Nederlandse redevoeringen gepland stonden, kon de Kamer dan ook rekenen op één Vlaamse secretaris.

⁹⁸ *PHK*, 13 en 19/03/1895, 939-940 en 991-993.

Daens leek zijn taalgebruik op het eerste gezicht minder te beredeneren dan Coremans of De Vriendt. Hij liet immers verstaan dat hij soms fouten maakte tegen het Frans en dusdanig verkeerd begrepen werd.⁹⁹ Toch trachtte ook hij een evenwicht te zoeken binnen de dubbele legitimiteit die hij nastreefde, enerzijds tegenover zijn collega-Kamerleden en anderzijds tegenover zijn achterban. Door Nederlands te spreken offerde hij een deel van zijn legitimiteit binnen het halfmond op, in de hoop zijn legitimiteit erbuiten te verhogen. Ook bij hem was zijn taalkeuze in werkelijkheid dus een berekende gok. Om zich af te zetten tegen welbepaalde (uitspraken van) Franstalige collega's, zoals de conservatief Charles Woeste, drukte hij zich uit in hun taal.¹⁰⁰ Zo paste hij zich ook aan tijdens de discussie over een wetsvoorstel dat in het Frans toegelicht werd en waarvan het logisch leek dat alle sprekers hun visie ook in deze taal verwoordden.¹⁰¹ Hoffelijkheid had dan ook een complexe betekenis en functie. In de vroege periode van de introductie van het Nederlands probeerden de meeste Nederlands sprekende Kamerleden te bewijzen dat de gebruikelijke, traditionele hoffelijkheid en de fatsoensregels om het debat efficiënt te houden ook samen konden gaan met het spreken van hun taal. Dit wensten zij te doen vanuit een andere (progressievere) visie op hoffelijkheid, of beter gesteld vanuit een werkelijk in plaats van een uiterlijk fatsoen tegenover de achterban.

Deze tweestrijd en het belang van de tradities hierbij komen duidelijk naar voor in Daens' betoog van 23 januari 1895. Na een gedeelte van zijn redevoering in het Nederlands gehouden te hebben, voegde hij in het Frans toe dat de voorzitter hem verwijtend aankeek wanneer hij Nederlands sprak, alsof De Lantsheere hem wou vragen waarom hij zich niet wat hoffelijker toonde tegenover zijn Waalse collega's die deze taal niet begrepen. Het gebruik van het Frans werd immers gekoppeld aan hoffelijkheid en parlementaire tradities. Anderzijds was het gebruik van het Nederlands voor Daens belangrijk om aan te tonen wie hij vertegenwoordigde en zat hij dus nog gewrongen met de spanning tussen de conservatieve, de praktische en de progressieve interpretatie van hoffelijkheid:

'Si je m'exprime en flamand, notre honorable président me regarde d'un air de reproche, comme s'il voulait me dire : Pourquoi ne pas vous montrer plus courtois envers vos collègues wallons qui ne comprennent pas cette langue? Pourquoi rompre avec une tradition parlementaire si antique et si vénérable? Et, si je me sers de la

⁹⁹ PHK, 23/01 en 20/03/1895, 481 en 1016.

¹⁰⁰ PHK, 16/01/1895, 417-418.

¹⁰¹ PHK, 07/02/1895, 649.

langue française, c'est mon honorable collègue, M. Diericx, qui se retourne aussitôt vers moi et, me regardant terriblement (*hilarité*), s'écrie que je déchire mon programme électoral !'¹⁰²

Een week eerder had de Nederlandstalige Vincent Diericx (katholiek, Aalst) Daens inderdaad verweten dat hij zijn kiesprogramma verlaten had door Frans te spreken in de Kamer. Daens verklaarde toen dat hij van zijn regel wenste af te wijken uit neerbuigende welwillendheid tegenover de Franstalige Charles Woeste (katholiek, Aalst), die het 'Vlaams' blijkbaar nog niet voldoende beheerste om toespraken in deze taal te volgen. Ook Daens hield dus rekening met de praktische kant van hoffelijkheid. Hij vond het belangrijk dat Woeste dit keer de inhoud van zijn discours correct zou interpreteren.¹⁰³

Het volkse karakter van Daens' taalgebruik kan eveneens als een weloverwogen beslissing beschouwd worden. Hoewel hij hooggeschoold was, gebruikte hij in zijn Nederlandse redevoeringen vaak dialectische termen zoals het woord 'telloor' (bord). Het is opvallend dat een dergelijk woord, alsook volkse metaforen zoals 'De mannen van "slokop" en "konkelfoes"' en 'nen "kozijntjeswinkel"', wat naar vriendjespolitiek verwees, in de *Handelingen* aanvaard werden. Deze laatste constructies werden tussen aanhalingstekens geplaatst, zoals dat eveneens gedaan werd voor Daens' 'eigen' woorden: 'mispikkeld', 'verpikken' en een 'wandrechtelijke' zaak.¹⁰⁴ Dit staat in schril contrast met de *Handelingen* van de Nederlandse Staten-Generaal, waarin zelfs geen transcriptie van non-verbale reacties (zoals gelach of applaus) werd weergegeven.

Breuk met de traditionele hoffelijkheid, parlementaire waardigheid en representatie? (1900, 1905 en 1910)

Op 27 mei 1900 kwamen er op basis van de evenredige vertegenwoordiging nieuwe volksvertegenwoordigers in het halffrond. De katholieke partij moest 26 zetels inleveren en monopoliseerde niet langer de 72 Vlaamse en 18 Brusselse zetels. De katholieken haalden nog maar 54 zetels in Vlaanderen en 8 in Brussel. Bijgevolg konden de Vlaamsgezinde christendemocraten nu slechts op 62 in plaats van op 90 zetels directe drukking uitoefenen.¹⁰⁵ De regering bleef echter homogeen katholiek, wat voor alle bestudeerde steekproefjaren gold

¹⁰² PHK, 23/01/1895, 481.

¹⁰³ PHK, 16/01/1895, 417.

¹⁰⁴ PHK, 23/01, 06/03 en 26/08/1895, 482, 899 en 2851-2852.

¹⁰⁵ WILS, *Honderd jaar*, 195.

VAN VELTHOVEN, *De Vlaamse kwestie*, 122 en 135.

(cfr. Bijlage 7).¹⁰⁶ Hoewel de katholieke meerderheid tussen 1900 en 1910 terugliep van 20 tot 6 zetels, bleef haar zwaartepunt gedurende deze gehele periode in Vlaanderen liggen.¹⁰⁷ Bovendien bleef deze partij de (onder)voorzitters leveren, waarvan de meeste tevens Vlaming waren.¹⁰⁸ De mogelijkheden tot verzet tegen het gebruik van het Nederlands bleven hierdoor sterk beperkt.

Uit de zoekresultaten van het jaar 1900 lijkt het op het eerste gezicht alsof er meer Nederlands in de *Handelingen* stond dan voorheen. Deze stijging was echter slechts te wijten aan de weergave van de artikelen en amendementen die gestemd moesten worden en niet aan een toename van het aantal Nederlandse betogen. Hoewel deze artikelen/amendementen sinds de invoering van de gelijkheidswet in beide talen door de voorzitter voorgelezen dienden te worden, was dit aanvankelijk nog niet zo vanzelfsprekend. In 1900 onthielden De Vriendt en de liberaal Adolphe Buyl zich op twee verschillende momenten tijdens een stemronde, omdat de stukken niet in beide talen aan de Kamer voorgelegd waren.¹⁰⁹ Wanneer deze voorgelezen artikelen/amendementen (samen met de andere citaten) uit de onderzoeksresultaten weggelaten worden, kan een daling vastgesteld worden in het gebruik van het Nederlands ten opzichte van het jaar 1895. Er was dus geen persoonlijke evolutie naar het gebruik van meer Nederlands. Integendeel, pionier Coremans hield het gebruik van ‘het Vlaams’ na 1895 zelfs helemaal voor bekeken. Joris Helleputte was in 1900 en 1905 telkens maar eenmaal te horen in het Nederlands, maar sprak deze taal weer vaker in 1910, toen hij er als minister van Spoorwegen, Posterijen en Telegrafien voor koos om in ‘het Vlaams’ te reageren op opmerkingen en vragen van volksvertegenwoordigers die het Frans niet voldoende machtig waren. Het was voor de parlementariërs die vanuit de Vlaamse beweging de Kamer in kwamen en er carrière wensten te maken dus zaak om bepaalde afwegingen te maken en zich grotendeels bij de bestaande tradities aan te sluiten, om gerespecteerd en gehoord te worden in het halffrond.

¹⁰⁶ GERARD, *et al.*, *Geschiedenis*, 453.

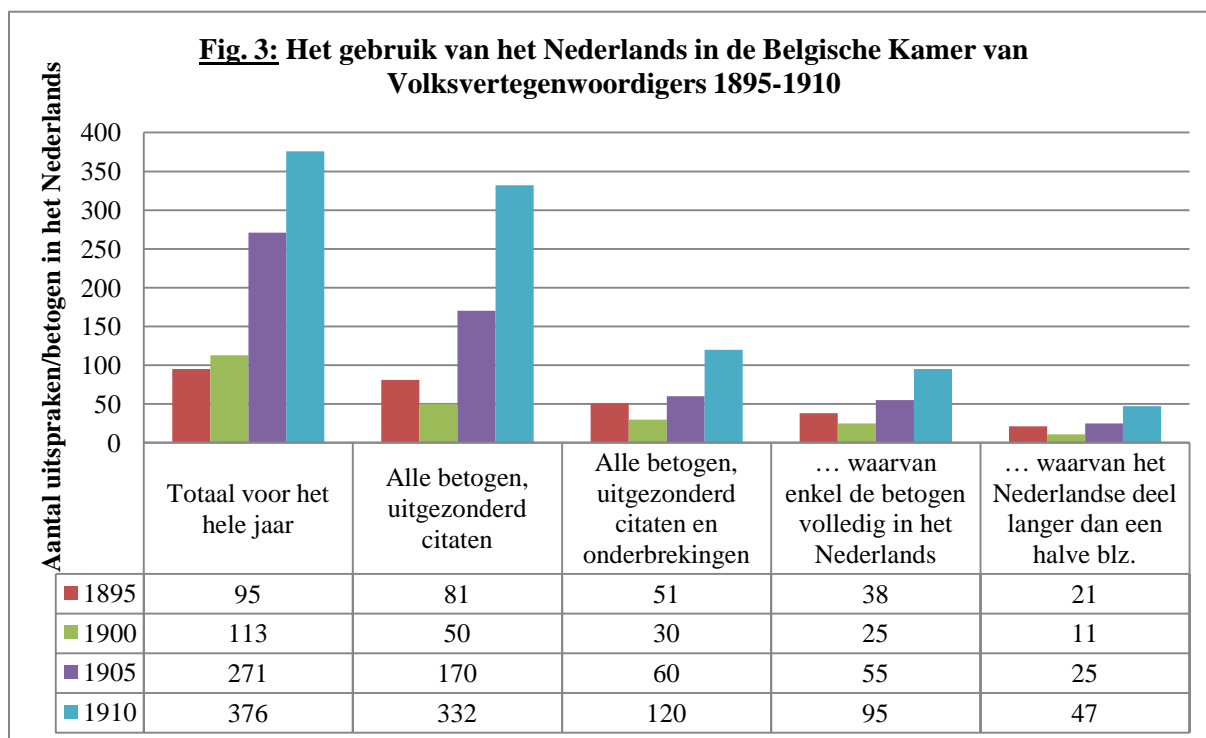
WITTE, *et al.*, *Politieke geschiedenis*, 534.

¹⁰⁷ VAN VELTHOVEN, *De Vlaamse kwestie*, 135.

¹⁰⁸ De Waalse ondervoorzitters Georges Snoy (uit het steekproefjaar 1900) en Alphonse Harmignie (uit het steekproefjaar 1910) waren uitzonderingen. Zij namen zelden de rol van voorzitter op zich wanneer er Nederlandse redevoeringen gepland stonden.

¹⁰⁹ *PHK*, 20/02 en 24/07/1900, 513 en 111.

Het gebruik van het Nederlands in de Belgische Kamer	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1900	1905	1910
Totaal voor het hele jaar	2	0	0	3	0	3	15	95	113	271	376
Alle betogen, uitgezonderd citaten	1	0	0	0	0	0	13	81	50	170	332
Alle betogen, uitgezonderd citaten en onderbrekingen	1	0	0	0	0	0	6	51	30	60	120
... waarvan enkel de betogen volledig in het Nederlands	0	0	0	0	0	0	5	38	25	55	95
... waarvan het Nederlandse deel langer dan een halve blz.	0	0	0	0	0	0	2	21	11	25	47

Het opvallend beperkte aantal redevoeringen in de eerste helft van 1900 zou toegeschreven kunnen worden aan de afwezigheid van Adolf Daens in de Kamer (tussen 22 mei 1898 en 25 mei 1902).¹¹⁰ Dit kan verklaren waarom enkele katholieke sleutelfiguren uit het jaar 1895 nu minder geneigd waren om hun moedertaal ‘als *statement*’ aan te wenden tijdens de discussies.¹¹¹ Het wegvalen van de concurrentie van Daens kan er immers voor gezorgd hebben dat deze Kamerleden het gevoel kregen zich minder in ‘het Vlaams’ tegenover hun achterban te moeten bewijzen. Bovendien vonden zij het na de invoering van de gelijkheidswet misschien onwaardig of onnodig om nog meer druk uit te oefenen. Zij streefden immers geen radicale breuk met de oude tradities na.

¹¹⁰ ‘Alfabetische lijst van volksvertegenwoordigers’, 468.

¹¹¹ De Vriendt kan als uitzondering beschouwd worden, maar hij verliet de Kamer na dat parlementaire jaar. Zowel Helleputte als Huyshauer namen in 1900 slechts één maal het woord in het Nederlands (cfr. Bijlage 5, figuur 5). Coremans gebruikte vanaf 1900 (tot in 1910) enkel nog het Frans, ook buiten de steekproefjaren, behalve voor zijn eedaflegging (bijvoorbeeld: *PHK*, 10/11/1896, 6) en een citaat (*PHK*, 20/06/1907, 1330).

Een stijging in het gebruik van het Nederlands voor redevoeringen kwam er pas door de introductie van nieuwe volksvertegenwoordigers uit een lagere sociale klasse, zoals de dokwerker Jaak Verheyen (liberaal, Antwerpen) en de schoenmakersknecht/limonademaker Prosper Van Langendonck (socialist, Leuven), die dankzij het evenredigheidsstelsel vanaf 27 mei 1900 in de Kamer konden zetelen.¹¹² Fredericq stelde vast dat:

‘[i]n 1894 [...] de clericale Vlamingen, die alleen in de Kamers binnengedrongen waren door het algemeen stemrecht, ook alléén gestaan [hadden] vóór het vraagstuk van het Vlaamsch spreken. Nu stonden er insgelijks de liberale gekozenen der Vlaamsche gewesten voor. [...] De *Matin* van Antwerpen beweerde, dat burgemeester Van Rijswijck aan zijnen reporter zou verklaard hebben: “Ik zal Vlaamsch spreken in de Kamer telkens, dat het mij mogelijk zal schijnen, maar Fransch spreken, wanneer anders handelen mij niet mogelijk voorkomt.” Zijn Antwerpsch medelid Verheyen zou ook hetzelfde doen’.¹¹³

In de resultaten voor de tweede helft van 1900 zijn er echter nog geen grote effecten van deze nieuwe vertegenwoordiging te lezen. Verheyen was wel de eerste liberaal die (op 20 juli van dat jaar) zich in het Nederlands tot zijn collega’s richtte en die dit later ook volhield, in tegenstelling tot Van Rijswijck. Deze laatste was weinig actief in de Kamer en als hij een redevoering hield, dan gebruikte hij hiervoor de Franse taal, ook buiten de steekproefjaren.¹¹⁴ Van Langendonck was dan weer de eerste socialist die op dezelfde dag als Verheyen een volledige – zij het korte – Nederlandse redevoering in de Kamer uitsprak.¹¹⁵

Uit Verheyens toespraken uit 1900 klonk expliciet een bekommernis om ‘de werkman’. Deze betrokkenheid bij een specifiek bevolkingsdeel en de belangen hiervan zijn gezien zijn achtergrond als dokwerker uit een arbeidersgezin niet zo verwonderlijk. Net als enkele katholieke collega’s zette Verheyen zich bovendien af tegen het socialisme, maar in tegenstelling tot De Vriendt plaatste hij hier een liberale houding tegenover. Verheyen beweerde dat hij nog nooit één van de ‘rijken en capitalisten’ onder de socialisten heeft gezien die ‘de minste liberaliteit deed in voordeel van die verstootenen der fortuin’.¹¹⁶ Ter verantwoording van zijn beschuldigingen en als reactie op de verontwaardiging van een socialistisch Kamerlid, drukte Verheyen zich kort nadien in het Frans uit. Wanneer hij later

¹¹² HEYLEN en D’HONDT, ‘Jaak Verheyen’, in: *ODIS*, 16/01/2001, record nr. 294.

PEIREN, ‘Prosper Van Langendonck’, in: *ODIS*, 7/01/2011, record nr. 94610.

¹¹³ FREDERICQ, *Schets eener geschiedenis II*, 266-276.

¹¹⁴ Zijn eed legde hij wel af in het Nederlands: *PHK*, 13/11/1902, 18.

¹¹⁵ *PHK*, 20/07/1900, 78 en 80.

¹¹⁶ DE VRIENDT, *PHK*, 07/12/1894, 142. VERHEYEN, *PHK*, 20/07/1900, 78.

die dag een nieuwe redevoering wenste te houden in het Nederlands, werd hij regelmatig onderbroken door Frans-eentalige Kamerleden, die vreesden dat hiermee de toon voor de volgende vergaderingen gezet werd. Fragmenten uit deze discussie werden opgenomen in bijlage 8, aangezien dit debat illustreert welke posities de verschillende Kamerleden in de vooroorlogse periode innamen ten opzichte van de taalkeuze. Degenen die hun redevoeringen in ‘het Vlaams’ wensten te houden, beriepen zich vaak op het recht dat hen door de grondwet toegekend werd en gebruikten regelmatig het argument dat de minister tot wie ze zich richtten Vlaming was en/of Nederlands begreep. Hiermee trachtten ze de tegenargumenten op basis van zowel de conservatieve, elitaire betekenis van hoffelijkheid als de praktische, op effectiviteit gerichte betekenis van hoffelijkheid te ontkrachten.¹¹⁷ Frans-eentalige Kamerleden verwezen niettemin regelmatig naar hoffelijkheid en wederkerigheid, aangezien de meeste Nederlandstalige volksvertegenwoordigers die het woord namen in hun moedertaal zich voldoende in het Frans konden uitdrukken. Verschillende Nederlandsonkundige Kamerleden eisten bijgevolg een onmiddellijke vertaling en dreigden met het spreken van hun Waals dialect. Deze reacties impliceerden dat hoffelijkheid enerzijds samenhang met tradities en beschaving (wat niet kon corresponderen met het gebruik van het Nederlands in de Kamer) en anderzijds nodig was voor effectiviteit van de debatten.¹¹⁸

Net als bij Daens en Huyshauwer, die eerder al soortgelijke argumenten te horen hadden gekregen, wenden de Franstalige collega-Kamerleden er ook bij Verheyen uiteindelijk aan dat hij zijn moedertaal gebruikte in het halffrond.¹¹⁹ Hij had in zijn vorige, meer controversiële redevoering vooral op de tenen van zijn socialistische collega’s getrapt. Wanneer hij meedeed aan een inhoudelijk zwaardere (begrotings)discussie, met een grotere impact, hield hij echter een lange redevoering in het Frans.¹²⁰ De onderbrekingen vanwege de taalkeuze waren in 1900 immers duidelijk nog niet verdwenen en maakten, samen met de aanwezigheid van Frans-eentalige Kamerleden, dat het gebruik van het Nederlands nog steeds een offer vereiste van de spreker. Wie koos voor ‘het Vlaams’, kon niet door al zijn collega’s begrepen worden en zette bijgevolg zijn legitimiteit binnen het halffrond op het spel, in ruil voor meer ‘symbolisch kapitaal’ erbuiten.

¹¹⁷ Zo ook: HUYSHAUWER, *PHK*, 30/04/1895, 1386.

¹¹⁸ *PHK*, 20/07/1900, 82, 86-88.

¹¹⁹ *PHK*, 29/11/1900, 96-97. Toen werd hij geen enkele keer onderbroken.

¹²⁰ *PHK*, 18/12/1900, 242-243.

Hoewel er in het volgende steekproefjaar (1905) nauwelijks nog een volksvertegenwoordiger onderbroken werd vanwege zijn keuze voor ‘het Vlaams’, bleek dat offer ook toen nog voor Nederlandstalige Kamerleden een argument te zijn om voor het Frans te kiezen. Buyl had de Kamer vijf jaar voordien (in het Frans) gewaarschuwd dat hij voortaan zijn moedertaal zou spreken, niet uit antipathie tegenover zijn Waalse collega’s, maar omdat hij zich vlotter in het Nederlands kon uitdrukken.¹²¹ Dat was eerder ook een argument van Adolf Daens die in 1895 al had laten weten dat hij zijn visies beter in het Nederlands kon verwoorden.¹²² Net als Daens beloofde Buyl bovendien om zijn Nederlandse uiteenzettingen kort in het Frans samen te vatten. De gegevens uit bijlage 1 tonen evenwel aan dat deze beloftes in werkelijkheid minder strikt nageleefd werden. Vaak werd er immers een evenwicht gezocht met de bestaande conventies.

Echter niet alle Vlaamse Kamerleden hadden de keuzemogelijkheid om te voldoen aan de traditionele idealen. Fredericq omschreef “‘Boerken” Van Brussel’ bijvoorbeeld als ‘den eersten Franschonkundigen volksvertegenwoordiger’.¹²³ Dit was ook gekend onder de andere Kamerleden, die hierdoor meestal verdraagzamer waren ten opzichte van diens taalkeuze. Tijdens de Nederlandse uiteenzettingen van de landbouwer Van Brussel ontstond er, zelfs reeds in 1900, geen tumult. De toenmalige minister van Landbouw, Maurice van der Bruggen, voegde (speciaal voor Van Brussel), zowel in 1900 als in 1905, een intermezzo toe aan zijn betoog, waarin hij zichzelf in het Nederlands tegenover hem verantwoordde.¹²⁴ Officiële vragen, die onder meer door Van Brussel in het Nederlands aan de Nederlandstalige minister Julien Liebaert (minister van Spoorwegen, Posterijen en Telegrafien) gericht waren, werden door deze laatste in ‘het Vlaams’ beantwoord.¹²⁵

De (onder)voorzitters uit de steekproefjaren 1895 en 1900 hielden ook rekening met de taalkeuze van de spreker en toonden hun respect hiervoor door zelf in het Nederlands het woord te geven aan bijvoorbeeld Van Brussel of door deze in zijn taal te onderbreken.¹²⁶ De Sadeleer richtte zich vaak in ‘het Vlaams’ tot zijn collega’s die in het Nederlands het woord wilden nemen en intervenieerde in het Frans na onderbrekingen in deze taal. Ondervoorzitter baron Georges Snoy (katholiek, Nijvel), die nauwelijks de rol van voorzitter op zich genomen

¹²¹ PHK, 24/07/1900, 105.

¹²² PHK, 23/01/1895, 481.

¹²³ FREDERICQ, *Schets eener geschiedenis II*, 255.

¹²⁴ PHK, 04/04/1900, 877 en 23/06/1905, 1743, 1747.

¹²⁵ Bijvoorbeeld: PHK, 30/05/1905, 1496.

¹²⁶ Bijvoorbeeld: BEERNAERT, PHK, 21/02/1900, 524.

had wanneer er Nederlandse redevoeringen gepland stonden, probeerde ook op Van Brussel te reageren in het Nederlands, maar deed dit met de woorden ‘Uwtijdsuit [*sic*], Mijnheer Van Brussel’, wat gelach ontlokte.¹²⁷ Later bleek dat Snoy ‘zich niet meer herkiesbaar gesteld had, omdat hij zich niet in staat achtte de mogelijke Vlaamsche debatten te leiden’.¹²⁸ De beslissing om zich tot de spreker te richten in de taal van diens keuze was echter niet vanzelfsprekend, want voorzitters Schollaert en Cooreman en ondervoorzitter Nerincx maakten nog zelden dit onderscheid in de twee volgende steekproefjaren (1905 en 1910).¹²⁹

Toch blijkt tegen 1905 de verdraagzaamheid ten opzichte van het gebruik van het Nederlands sterk gegroeid te zijn, wat afgeleid kan worden uit de zeer beperkte aanwezigheid van onderbrekingen vanwege de taalkeuze. Hierdoor werd deze keuze dat jaar dan ook minder verantwoord en is er een stijging te noteren van het aantal Nederlandse passages in de *Handelingen*. Wanneer de citaten (en onderbrekingen) uit de resultaten gefilterd worden, bleek er zelfs sprake geweest te zijn van een verdubbeling ten opzichte van het vorige steekproefjaar (cfr. Figuur 3, p. 41). Deze stijging was dus niet enkel te wijten aan een toevoeging van de officiële vragen, die op het einde van elke vergadering door de voorzitter voorgelezen werden in de oorspronkelijke taal.¹³⁰

De Nederlandse vragen werden regelmatig opgesteld door Buyl, Van Brussel, Van Langendonck en Pieter Daens. Van alle sprekers hield deze laatste het vaakst redevoeringen in zijn moedertaal en was daardoor verantwoordelijk voor meer dan de helft van het totale aantal Nederlandse passages in de *Handelingen* (cfr. Bijlage 5, figuur 6). Adolf Daens koos dat jaar opvallend, in tegenstelling tot zijn broer en in schril contrast met zijn beginperiode, voornamelijk voor het Frans. Het was niet uitzonderlijk dat Pieter Daens zelfs Franse redevoeringen geregeld onderbrak met Nederlandse opmerkingen, terwijl Adolf Daens op zulke momenten opnieuw voor het Frans koos, vooral als de spreker in kwestie van Waalse afkomst was.¹³¹ Waarschijnlijk was het verschil in taalkeuze tussen de broers Daens niet te

¹²⁷ *PHK*, 30/03/1900, 858.

¹²⁸ FREDERICQ, *Schets eener geschiedenis II*, 269. Een bewijs hiervan werd niet in de *Handelingen* teruggevonden.

¹²⁹ Bijvoorbeeld: NERINCX, *PHK*, 17/01/1905, 451.

SCHOLLAERT, *PHK*, 11/05/1905, 1342.

COOREMAN, *PHK*, 02/02/1910, 429.

¹³⁰ In het volgende steekproefjaar gebeurde dit niet meer, waardoor de lichte stijging in het aantal keren waarop het woord ‘het’ in 1910 voorkwam als een sterkere toename (opnieuw bijna een verdubbeling) gelezen moet worden (cfr. Figuur 3, p. 41).

¹³¹ Bijvoorbeeld: *PHK*, 30/03/1905, 1125-1126.

wijten aan Adolf Daens' betere kennis van de andere landstaal. Zij leken met behulp van een bewuste, strategische taakverdeling de oude conventies met een nieuw hoffelijkheids- en representatie-ideaal te verzoenen. Adolf Daens, die in 1905 niet meer de stad Aalst, maar wel Brussel vertegenwoordigde, nam de meer traditionele, bemiddelende rol op zich. Zijn broer compenseerde dit door een nog meer rebelse houding aan te nemen dan Adolf Daens in zijn beginperiode gedaan had. Pieter Daens kwam bijgevolg vaak in aanvaring met leden van de rechterzijde, vanwege zijn 'te socialistische' visie. Op 7 november 1905 beschuldigde hij zijn katholieke collega Liebaert, die in het Frans op zijn Nederlandse interpellatie gereageerd had, ervan hem te willen vernederen omdat hij 'Vlaams' sprak. Dit klopte echter niet, want wanneer Liebaert zich persoonlijk tot Daens richtte, antwoordde hij vaak in het Nederlands. Hij was het vooral niet eens met de socialistische teneur van Daens' betoog en beschuldigingen.¹³² Daarom zorgde Adolf Daens vaak in een directe, strategische interactie met zijn broer voor een tegengewicht.¹³³

Het lijkt erop dat de 'oude' katholieke sleutelfiguren, die in 1895 het Nederlands introduceerden zich sinds het jaar 1900 en vooral in 1905 meer en meer wensten te distantiëren van het groepje (nu meer socialistische en liberale) volksvertegenwoordigers uit de lagere sociale klassen.¹³⁴ Deze laatsten namen het gebruik van het Nederlands stilaan als handelsmerk over en zorgden voor een grotere breuk met de oude conventies. Hun doelen en de manier waarop zij deze uitdrukten, kregen via het gebruik van het Nederlands (vooral voor onderbrekingen, cfr. Bijlage 5, figuren 11 en 13) een partijoverstijgend karakter. Pieter Daens kreeg steeds vaker tegenkantingen van de rechterzijde en de steun van Nederlandstalige socialistische Kamerleden.¹³⁵

De steun voor de daensisten kwam bovendien ook uit liberale hoek, wat bijvoorbeeld afgeleid kan worden uit Buyls onderbrekingen van Pieter Daens' redevoering op 24 mei 1905. Deze tussenkomsten waren allemaal in 'het Vlaams', de taal (van de werkmans) die hen verbond.¹³⁶ Er was dan ook een opvallende toename van het aantal Nederlandse interventies wanneer sociale thema's zoals 'landbouw' aangekaart werden, omdat dan verschillende

¹³² *PHK*, 07/11/1905, 2200.

¹³³ Bijvoorbeeld: *PHK*, 05/12/1905, 109.

¹³⁴ In het jaar 1910 lijkt dit niet meer volledig te gelden, doordat Helleputte toen vanuit zijn functie als minister van Spoorwegen, Posterijen en Telegrafien soms in het Nederlands reageerde op commentaar die Pieter Daens in dezelfde taal gegeven had. (Bijvoorbeeld: *PHK*, 08/03/1910, 775-778.) Ook Huyshauwer gebruikte, misschien met het oog op de aankomende verkiezingen, weer iets vaker het Nederlands (cfr. Bijlage 1).

¹³⁵ Bijvoorbeeld: *PHK*, 05/12/1905, 113-114.

¹³⁶ *PHK*, 24/05/1905, 1445.

Nederlandstalige Vlamingen zich zeer betrokken voelden, zij het vanwege het thema in het algemeen, zij het vanwege de welbepaalde Vlaamse regio waarvan tijdens de discussie sprake was.¹³⁷

Tijdens zijn eerste toespraak van het volgende steekproefjaar (1910) kreeg Pieter Daens (wiens broer in 1907 overleden was) echter toch tegenkantingen van Kamerleden van de liberale en socialistische zijde (cfr. Bijlage 9). Hij verdedigde zijn visie immers tegenover de katholiek Henri Davignon, minister van Buitenlandse Zaken, die geen Nederlands begreep. Hierop werd met onbegrip gereageerd, onder meer door de Vlaamse socialist, Van Langendonck, die soms ook Nederlands sprak, maar vaker dan Daens afwegingen maakte. Het gebruik van het Nederlands bleef immers een offer/gok, door de aanwezigheid van volksvertegenwoordigers die deze taal niet begrepen. Daens stelde dat de minister de volgende dag kon nalezen wat hij gezegd had, maar Van Langendonck benadrukte dat deze de dag zelf moest kunnen antwoorden. Pieter Daens was de eerste die hier nauwelijks rekening mee hield. Het consequente gebruik van het Nederlands voor gehele redevoeringen kan dus niet beschouwd worden als een partijoverstijgend gegeven, maar was eerder een bewuste keuze van een buitenbeentje. Af en toe onderbrak hij een collega-Kamerlid wel eens met één Franse zin, maar voor zijn redevoeringen/verantwoordingen verkoos hij resoluut het Nederlands. Beschuldigingen zoals '*ridicule*' werden heen en weer geroepen zonder dat ondervoorzitter Nerinx ingreep. Tegenstanders vonden het belachelijk dat Daens de zaak die hij zo belangrijk achtte verdedigde in een taal die de meerderheid (volgens Georges Lorand) niet begreep. Daens vond het dan weer belachelijk dat de socialist August Debunne (een Vlaamse stoelenmaker, met enkel een lagere schoolopleiding) zich in gebrekkig Frans uitgedrukt had en maakte vervolgens duidelijk dat hij dit zelf niet wou doen. Hierdoor brak hij volledig met de oude interpretatie van parlementaire waardigheid. Daens koppelde dit immers niet meer aan de eerste, conservatieve, elitaire functie van hoffelijkheid met het bewaren van de institutionele tradities of aan de tweede, praktische, efficiënte functie van hoffelijkheid om zich voor al zijn collega's verstaanbaar te maken. Hij koppelde het daarentegen aan de persoonlijke keuze voor de taal die hij het beste beheerste en het vervullen van zijn plicht tegenover 'het volk' (en meer specifiek zijn achterban). Zijn verantwoording was dan ook een zeer nadrukkelijke uiting van een derde, meer progressieve betekenis van hoffelijkheid,

¹³⁷ Bijvoorbeeld: *PHK*, 15 en 16/06/1905, 1648-1682.

namelijk de plicht van een Kamerlid om de kiezers recht te doen en hiermee het uiterlijke fatsoen te ruilen voor het werkelijke fatsoen:

‘In naam van meer dan 4 miljoen Belgen en bijzonderlijk in naam mijner kiezers, acht ik mij verplicht mijne moedertaal te spreken. Nu meer dan ooit, nu dat deze vergadering eene ware volkskamer worden moet, is het noodig dat het volk hier zijne eigene taal hoore spreken. Dan en dan alleen, zullen wij tot een ideaal komen, dat al de leden dezer Kamer de twee talen machtig wezen, of ten minste de twee talen verstaan.’¹³⁸

Wanneer het over de taalwetgeving en meer bepaald ‘het Vlaams’ ging, verdedigden de meeste Vlaamse volksvertegenwoordigers hun zaak in het Frans, waarschijnlijk om hun Franstalige collega’s beter te kunnen overtuigen van het belang van tweetaligheid. Aan Daens’ keuze voor het Nederlands waren de meeste Kamerleden na verloop van tijd gewend, waardoor op zijn betogen ook geen commentaar meer kwam. Frans Van Cauwelaert (katholiek, Antwerpen) kreeg bij zijn eerste Nederlandse redevoering, na de verkiezingen van dat jaar, echter de kritiek te horen dat het de bedoeling was om zijn collega’s te overtuigen, die ‘het Vlaams’ niet begrepen (cfr. Bijlage 10). Net als in de steekproefjaren 1894 en 1900 werden nieuwelingen in de Kamer aanvankelijk nog aangespoord om voor het Frans te kiezen, uit vrees dat het gebruik van het Nederlands anders nog meer zou toenemen.¹³⁹ Er was na de verkiezingen inderdaad opnieuw een stijging in het gebruik van deze taal, maar dat was vooral te wijten aan het thema: de troonrede had immers felle reacties uitgelokt in verband met ‘de Vlaamse zaak’ en meer bepaald de vervlaamsing van hogescholen.¹⁴⁰

Opvallend vaker dan vijf jaar voorheen werd in 1910 commentaar gegeven op de taalkeuze van bepaalde volksvertegenwoordigers, mogelijk met het oog op de verkiezingen die later dat jaar gehouden zouden worden. Zo vond Celestin Demblon (socialist, Luik) het belachelijk dat aan Franse redevoeringen Nederlandse intermezzo’s toegevoegd werden, terwijl de sprekers in kwestie het Frans voldoende beheersten. Vervolgens beriep hij zich op hoffelijkheid ten opzichte van de collega-Kamerleden, wat dus ook nog in 1910 een argument bleef van Franstalige volksvertegenwoordigers.¹⁴¹ Deze reactie is opmerkelijk gezien de anders zo non-conformistische houding van Demblon, die bekend stond als amokmaker. Net als bij Pieter Daens werden ook zijn redevoeringen gekenmerkt door een volks taalgebruik (maar dan in het

¹³⁸ *PHK*, 01/02/1910, 414-415.

¹³⁹ *PHK*, 06/12/1910, 202-204.

¹⁴⁰ Bijvoorbeeld: *PHK*, 29/11/1910, 132-137.

¹⁴¹ *PHK*, 22/02/1910, 613.

Frans). De achtergrond van beide Kamerleden verraadt echter dat zij de standaardtaal beheersten: Demblon was een gewezen onderwijzer en Daens drukker/journalist.¹⁴²

Anders dan in de beginperiode werd nu echter wel uitdrukkelijk het recht erkend van Vlaamse volksvertegenwoordigers om het Nederlands te gebruiken, maar daarop volgde vaak de vraag om dit (uit hoffelijkheid) niet te doen en zich voor iedereen verstaanbaar te maken. De traditionele parlementaire waardigheid bleef bijgevolg een belangrijk argument voor de tegenstanders van het gebruik van het Nederlands in de Kamer.¹⁴³ Wanneer verschillende volksvertegenwoordigers hier niet aan voldeden, werd opnieuw bedreigd met het houden van een Waals discours en met het verlaten van de zaal.¹⁴⁴

Besluit

Het gebruik van het Nederlands in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers had voor de Eerste Wereldoorlog een invloed op de spanningen tussen de traditionele, elitaire visie op vertegenwoordiging (met oog voor het algemene belang) en de meer moderne visie op vertegenwoordiging (met oog voor de deelbelangen). Hoewel er sprake kan zijn van een overgang naar de meer moderne variant, bleven beide interpretaties nog naast elkaar bestaan. Op het einde van de negentiende eeuw kwam het oude representatie-ideaal, waarbij elitaire hoffelijkheid primeerde, wel sterk onder druk te staan door de eerste Nederlandse redevoeringen. Sindsdien was er echter noch sprake van een rechtlijnige groei van het aantal betogen in deze taal, noch van een plotse of definitieve breuk met de oude conventies. Er kon eerder een ‘genegotieerde tweetaligheid’ opgemerkt worden. Dit houdt in dat er onderhandeld werd over hoever de keuze voor het Nederlands doorgedreven kon worden en welke momenten hier meer geschikt voor waren dan andere. De tweedelingen geschetst in het eerste hoofdstuk over hoffelijkheid, tussen een noodzakelijke of een vrije beslissing en tussen een strategische en niet-strategische keuze, speelden ook bij de taalkeuze een grote rol. Volgens deze ‘breuklijnen’ kunnen de Nederlands sprekende volksvertegenwoordigers in drie categorieën onderverdeeld worden.

¹⁴² DEFERME, *Uit de ketens*, 185, 222.

¹⁴³ PHK, 01/02/1910, 414-415.

¹⁴⁴ PHK, 01/03 en 06/12/1910, 693 en 204.

Ten eerste waren er vanaf de late negentiende eeuw enkele Vlaamse katholieken, gelinkt aan de Vlaamse beweging (zoals Coremans en Helleputte), die belang hechtten aan hun politieke carrière en bijgevolg ook aan hun imago en legitimiteit in de Kamer. Zij wensten het Nederlands te introduceren tijdens de debatten en in de *Handelingen* – of wilden dit tenminste mogelijk maken voor anderen – maar niet ten koste van alles. Ze probeerden dan ook aan te tonen dat het gebruik van het Nederlands in de Kamer niet onverzoenbaar was met de hoffelijkheidstradities. Zowel respect ten opzichte van de collega's (volgens de eerste, conservatieve interpretatie van hoffelijkheid) als efficiëntie van de debatten (volgens de tweede, praktische interpretatie van hoffelijkheid) konden samen gaan met het gebruik van 'het Vlaams'. Deze pragmatische, verzoenende houding beperkte hun pogingen om hun moedertaal tijdens de Kamerdebatten te introduceren. Het gebruik van het Nederlands steeg dus niet plots en gestaag met de komst van de leden van de Vlaamse beweging in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers. Ze trachtten wel op verschillende manieren meer taalrechten te bekomen. Zo had Coremans het initiatief genomen voor vier taalwetten, waarover in het Frans gediscussieerd werd, en deed Helleputte een beroep op de transcriptiedienst om het Nederlands in de *Handelingen* te krijgen. Deze katholieke sleutelfiguren hadden hoge verwachtingen van de parlementaire diensten om de manifestatie van de grondwettelijke taalvrijheid ook in de Kamer mogelijk te kunnen maken. Door in verantwoordingen van hun taalgebruik en vertalingen van hun toespraken te voorzien, trachtten ze bovendien zelf een brug te slaan tussen traditionele legitimiteit en hoffelijkheid (binnen de Kamer) en de modernere vorm van legitimiteit en hoffelijkheid (ten opzichte van het electoraat).

De gebroeders Daens kunnen als een tweede, aparte categorie beschouwd worden. Hun politieke carrière was voor hen geen prioriteit. Zij maakten dan ook vaker bewust en strategisch gebruik van het Nederlands, vanuit hun modernere kijk op representatie, legitimiteit en hoffelijkheid, gericht op de deelbelangen van het volksdeel dat zij vertegenwoordigden. Adolf Daens, die in de beginperiode voor het grootste aantal Nederlandse redevoeringen zorgde, was echter eerder verzoenend in zijn verantwoordingen. Enerzijds verwees hij expliciet naar de verwachtingen van zijn achterban, anderzijds beloofde hij zijn betogen in het Frans samen te vatten of toe te lichten, wat blijk gaf van zijn bekommernis om het efficiënte verloop van het debat en dus de praktische kant van hoffelijkheid. Van hem als priester werd dan ook verwacht dat hij zich meer gematigd opstelde (gezien zijn problemen met de Kerk en de paus), maar van drukker/journalist Pieter

Daens, daarentegen, werd verwacht dat hij prioriteit schonk aan de belangen van het volk (van zijn arrondissement). Hij liet zich dan ook (met meer dan de helft van alle Nederlandse betogen uit de steekproefjaren 1905 en 1910) opmerken door als enige Kamerlid doelbewust en consequent het Nederlands te gebruiken voor gehele redevoeringen. Hierdoor mat hij zichzelf een nog meer rebelse identiteit aan dan zijn broer in diens beginperiode. Toen Pieter en Adolf Daens in 1905 samen in de Kamer zetelden, was er sprake van een strategische wisselwerking ter verzoening van de traditionele legitimiteit en hoffelijkheid (binnen de Kamer) en de modernere vorm van legitimiteit en hoffelijkheid (ten opzichte van het electoraat). Na het overlijden van zijn broer hield Pieter Daens zijn rebelse houding onveranderlijk aan, vaak met de steun van Nederlandstalige socialistische en liberale collega's. Wanneer hij zich in het Nederlands richtte tot een Frans-eentalige minister, kon hij echter niet op de goedkeuring van de Vlaamse linkerzijde rekenen, aangezien hij hiermee radicaal inging tegen de parlementaire tradities. Hiermee onderscheidde Pieter Daens zich binnen de oppositie. In de verantwoording van zijn taalkeuze zocht hij immers niet naar verzoening, maar zette hij zich af tegen de oude conventies. Hij hield geen rekening met de conservatieve of praktische interpretatie van hoffelijkheid. Voor hem primeerde het werkelijke fatsoen ten opzichte van de kiezers boven het uiterlijke fatsoen binnen de Kamer. Hoewel het hier om een duidelijke breuk ging, moet deze sterk gerelativeerd worden, aangezien Pieter Daens zowel in zijn consequente taalkeuze als in zijn progressieve verantwoording ervan eerder een buitenbeentje was.¹⁴⁵

Toen de gelijkheidswet van kracht was en het evenredigheidsstelsel voor veranderingen in parlementaire vertegenwoordiging zorgde, werd het formuleren van Nederlandse tussenkomsten ook steeds meer een zaak van Kamerleden, afkomstig uit een lagere sociale klasse, die de derde categorie vormden. De keuze voor de Nederlandse taal – vooral in spontane onderbrekingen – had enerzijds te maken met hun beperktere vertrouwdheid met het Frans, waardoor het traditionele representatie- en hoffelijkheidsideaal moeilijker nagestreefd kon worden. Anderzijds leidde het aankaarten van (soms sterk op Vlaanderen gerichte) sociale thema's tot discussies waar deze nieuwe Kamerleden graag aan deelnamen. Dit deden ze bij voorkeur in hun moedertaal, de taal waarin ze zich efficiënter konden uitdrukken en

¹⁴⁵ Na de Eerste Wereldoorlog zou een dergelijke halsstarrigheid evenwel de basishouding van een aantal frontisten/Vlaams-nationalisten worden, bijvoorbeeld: *PHK*, 10/02/1920, 292-298. Staf Declercq en Adiel Debeuckelaere (die toen respectievelijk Brussel en Antwerpen vertegenwoordigden) uitten tijdens hun volledig Nederlandse redevoeringen kritiek op Léon Delacroix, eerste minister en tevens katholiek volksvertegenwoordiger van het arrondissement Namen. Buyl koos toen (nog steeds) voor het Frans.

tevens de taal van ‘het volk’ waar het debat betrekking op had. Hun deelname aan de debatten en de lengte van hun tussenkomsten bleven echter beperkt, waardoor hun symbolisch kapitaal maar minimaal was. Een groot deel van de aanwezige Kamerleden luisterde immers zonder te begrijpen wat er gezegd werd. Er werd gedurende de gehele periode 1888-1910 aan beide zijden (zowel door de ‘Vlaams’ sprekende als de Frans-eentalige Kamerleden) dus sterk ingezet op de praktische interpretatie van hoffelijkheid: wederzijdse hoffelijkheid was bovenal een voorwaarde voor een efficiënte deliberatieve democratie. Het bereiken van die efficiëntie was vaak een moeilijke evenwichtsoefening.

HOOFDSTUK III. EEN LINK TUSSEN DE INTRODUCTIE VAN HET NEDERLANDS EN DE VISIES OVER HOFFELIJKHEID IN DE BELGISCHE KAMER VAN VOLKSVERTEGENWOORDIGERS (1888-1910)

Verschillende interpretaties van het hoffelijkheids- en waardigheidsideaal

De studie van de introductie van het Nederlands zoomt in op een uitingsvorm van de spanningen en zelfs polarisering op het vlak van legitimiteit en representatie. Ook wat hoffelijkheid en waardigheid betreft, waren er tegenstrijdige interpretaties, die expliciet gemaakt werden toen sommige Kamerleden ervoor opteeden om Nederlands te spreken tijdens de Kamerdebatten. Beide spanningsvelden, rond legitimiteit en representatie en rond hoffelijkheid en waardigheid, kunnen bovendien aan elkaar gekoppeld worden. De reacties tegen het gebruik van het Nederlands in de Kamer kunnen bijvoorbeeld in verband gebracht worden met een meer traditionele, elitaire visie op representatie, waarbij het nastreven van legitimiteit binnen het halfgrond primeerde ten opzichte van legitimiteit bij de achterban. Die ‘oude’ visie en het traditionele legitimiteitsstreven kunnen dan weer herkend worden in het verdedigen van de eerste, eerder conservatieve functie van hoffelijkheid, waarbij het behoud van de bestaande elitaire hoffelijkheidsconventies en de tradities van het instituut centraal stonden. Een verwijzing naar deze functie werd vaak samen met de tweede, meer praktische functie van hoffelijkheid gebruikt als argument tegen de introductie van het Nederlands in de Kamer. Deze praktische functie impliceerde een fatsoenlijke basishouding, die nodig was voor het efficiënte verloop van de debatten.

De voornamelijk christendemocratische volksvertegenwoordigers die als eersten uit vrije keuze Nederlands introduceerden tijdens de Kamerdebatten, trachtten deze efficiëntie te bewaren. Bovendien probeerden ze dit praktische argument te verzoenen met het gebruik van hun taal en met de modernere visie op hoffelijkheid, namelijk deze ten opzichte van de achterban, tegenover wie ze hun beloften moesten waarmaken. Zo probeerden ze voorzichtig een brug te slaan tussen de traditionele en modernere visie op representatie, tussen legitimiteit binnen en buiten de Kamer en dus tussen de praktische functie van hoffelijkheid ten opzichte van de collega-Kamerleden en de progressieve functie van hoffelijkheid ten opzichte van het electoraat. De waardigheid van het instituut mocht niet in het gedrang komen, maar de eigen waardigheid speelde ook een rol. Met de veranderende electorale context en de toenemende

transparantie van de parlementaire debatten via de opkomst van de massapers, bestond de waardigheid van een volksvertegenwoordiger ook steeds meer uit het niet verloochenen van de eigen waarden en de beloften aan de achterban. Deze modernere, progressievere interpretatie van hoffelijkheid en waardigheid kwam vooral naar voor in het discours van de radicalere Pieter Daens, voor wie legitimiteit buiten de Kamer primeerde. Voor hem verwees hoffelijkheid naar het werkelijke fatsoen ten opzichte van de kiezers, die recht gedaan moesten worden.

De introductie van het Nederlands lokte ongenoegen uit bij Frans-eentalige Kamerleden over het weinig hoffelijke en van weinig respect getuigende karakter van deze taalkeuze door volksvertegenwoordigers die het Frans voldoende beheersten. In deze klachten weerklonk dus toch nog de eerste, conservatieve betekenis van hoffelijkheid, die soms ter verantwoording aan effectiviteit en dus de tweede, praktische betekenis gekoppeld werd. Aan de Nederlandstalige zijde was de interpretatie van hoffelijkheid wel anders, zoals ook blijkt uit de evaluatie van de toestand door tijdgenoot Fredericq. De tegenkantingen van andere Kamerleden werden door hem als een gebrek aan hoffelijkheid ervaren:

‘Dungezaaide Kamerleden, als de clericaal ‘boerken’ Van Brussel (St-Nikolaas), de democraat Pieter Daens, broeder van Pastoor Daens (Aalst), en de beide werklieden-socialisten Van Langendonck (Leuven) en De Bunne (Kortrijk) spraken altijd en uitsluitend Vlaamsch; maar zij stonden gedurig bloot aan de onhoffelijkheid hunner collega’s. In zitting van 5 December 1906 werd Pieter Daens in zijne Vlaamsche rede herhaaldelijk en luidruchtig gestoord, zoodat hij zijn geduld verloor en uitriep: Ik bemerk, dat, als wij Vlaamsch spreken, het niet de Walen zijn die spotten, maar wel de bastaardvlamingen. (*Gelach.*)’¹⁴⁶

Uit het vorige hoofdstuk bleek echter dat het ‘altijd’ Nederlands spreken gerelativeerd moet worden, aangezien de meeste ‘Vlaams’ sprekende volksvertegenwoordigers toch ook rekening wensten te houden met de praktische interpretatie van hoffelijkheid en dus de efficiëntie van de debatten. Enkel Pieter Daens was zo radicaal om zowel voor korte onderbrekingen als lange redevoeringen consequent voor ‘het Vlaams’ te kiezen, zonder hierbij een onderscheid te maken tussen de Nederlandstalige en Franstalige collega’s tot wie hij zich richtte. Van Brussel koos inderdaad ook steeds voor ‘het Vlaams’, maar zijn tussenkomsten waren hierdoor beperkt tot enkele interventies in debatten die hoofdzakelijk gerelateerd waren aan landbouw. De impact van zijn betogen was slechts minimaal. Dit

¹⁴⁶ FREDERICQ, *Schets eener geschiedenis II*, 278-279.

beseften ook Van Langendonck en Debunne, waardoor zij toch soms afwegingen maakten als het op taalkeuze aankwam, hoewel het gebruik van het Frans voor deze laaggeschoolde volksvertegenwoordigers ook moeilijk lag. Zij zagen het niet hoofdzakelijk als ongepast of weinig hoffelijk, maar vooral als weinig efficiënt om een belangrijke zaak te bepleiten voor een minister die er niets van begreep en die bij voorkeur de dag zelf nog moest kunnen antwoorden.¹⁴⁷

Terwijl het begrip ‘hoffelijkheid’ enkel van toepassing kan zijn op personen, kan waardigheid ook betrekking hebben op een instituut, in dit geval het parlement. De voorzitter representeerde (en representeert nog steeds) dit instituut. Als bemiddelaar, verzoener en behoeder van de waardigheid stond hij in voor het prestige van het parlement. Hij was dan ook degene die parlementaire waardigheid koppelde aan de hoffelijkheid van haar leden.¹⁴⁸ Naast de voorzitter kon ook een *ancien* zoals de katholiek Edward Coremans of zijn conservatieve collega, Charles Woeste, verwijzen naar de waardigheid van het instituut en/of de Kamer oproepen tot het bewaren ervan.¹⁴⁹ Bovendien werd de (eigen) hoffelijkheid impliciet, maar soms ook expliciet gekoppeld aan de bijdrage tot de waardigheid van of het respect voor het instituut.¹⁵⁰

Wat de taalkeuze betreft, kon waardigheid naast de institutionele verwijzing ook een persoonlijke invulling krijgen. Zo stelde De Vriendt op 3 augustus 1895 de waardigheid van de attitude van zijn (linkse) Franstalige collega’s in vraag, die volgens hem telkens in woede uitbarstten wanneer hij ‘*la langue de notre peuple*’ sprak.¹⁵¹ Daarnaast was het echter volgens de meeste Kamerleden (ook de Nederlandstalige) niet meer dan logisch om zich in het Frans te richten tot een Frans-eentalig minister, zelfs als de spreker deze taal zelf niet goed beheerste. Het was niet enkel een kwestie van hoffelijkheid tegenover de minister, maar ook een kwestie van eigenwaarde. Het werd immers belachelijk gevonden om een belangrijke zaak vurig te verdedigen in een taal die de meerderheid niet begreep. Pieter Daens zag dit evenwel anders. Zoals uit het tweede hoofdstuk al bleek, vond Daens het dan weer belachelijk dat de socialist August Debunne (een Vlaamse stoelenmaker, met enkel een lagere schoolopleiding) zich op 1 februari 1910 in gebrekkig Frans uitgedrukt had. Hij maakte

¹⁴⁷ Bijvoorbeeld: *PHK*, 01/02/1910, 414.

¹⁴⁸ Bijvoorbeeld: *PHK*, 12/11/1890, 8 en *PHK*, 18/07/1900, 40.

¹⁴⁹ Bijvoorbeeld: *PHK*, 06/06/1895, 1761 en 1772.

¹⁵⁰ Zo stelde Coremans bijvoorbeeld: ‘*J’ai trop le respect du parlement pour jamais méconnaître les règles de la courtoisie vis-à-vis de mes collègues, mais...*’, *PHK*, 22/12/1892, 353.

¹⁵¹ *PHK*, 03/08/1895, 2443-2444.

vervolgens duidelijk dat hij dit zelf niet wou doen. Hierdoor brak hij volledig met de conservatieve interpretatie van parlementaire waardigheid, gerelateerd aan het instituut. Daens koppelde dit immers niet meer aan de hoffelijkheid om zich voor al zijn collega's verstaanbaar te maken, maar aan de keuze voor de taal die hij het beste beheerste en het vervullen van zijn plicht tegenover zijn achterban.¹⁵²

Het gebruik van het Nederlands was voor hem dus een bewuste, maar ook een tactische zet, aangezien hij geen laaggeschoold Kamerlid was. Gezien zijn opleiding/achtergrond als drukker/journalist was zijn kennis van het Frans immers vermoedelijk wel toereikend genoeg om voor deze taal te kiezen. De meeste andere Nederlandstalige Kamerleden (onder meer de eerste categorie, gekoppeld aan de Vlaamse beweging) gooiden het oude waardigheidsideaal echter niet overboord. De vertalingen waarin Coremans en Helleputte voorzagen, vormen hier een mooi voorbeeld van, aangezien ze op die manier 'het instituut' ondanks hun pogingen tot vernieuwingen toch konden laten werken, al was de effectiviteit ervan niet altijd evident (cfr. de lange wachttijd tussen de toelichting en het debat erover).

Socialisten en Nederlands sprekende Kamerleden: parallellen in de aard van hun 'obstructionisme' en de reacties hierop

Ook de komst van de socialisten in het halfrond confronteerde de Kamer met een andere kijk op waardigheid en hoffelijkheid. Zo valt op dat de uitbarsting van Demblon in februari 1900 (waarin hij een katholieke collega een klap in het gezicht gegeven had) goedgepraat werd door zijn partijgenoten Furnémont en Vandervelde. Zij waren van mening dat Carton de Wiart in de fout was gegaan. Furnémont ging zelfs verder door te stellen dat het de socialisten waren die aan hun waardigheid hielden. Net als de gebroeders Daens (en dan vooral Pieter Daens) hadden de socialisten uit deze voorbeelden duidelijk een andere kijk op de spanningsvelden representatie/legitimatie en hoffelijkheid/waardigheid dan hun katholieke collega's. Ze vonden immers waardigheid in het weerspiegelen van de belangen van een bepaald deel van de bevolking, met name de arbeiders.

Kamerleden van de katholieke partij waren, ook nog in de vroege twintigste eeuw, vaak veel minder gericht op vertegenwoordiging van een bepaald bevolkingsdeel. Dit blijkt

¹⁵² PHK, 01/02/1910, 414-415.

bijvoorbeeld uit de discussie tussen Henri Gielen (katholiek, Tongeren-Maaseik) en Demblon op 14 februari 1905. De voorzitter gaf het woord aan Gustave Francotte (katholiek, Luik), minister van Nijverheid en Arbeid, maar Gielen wenste eerst te spreken. Daarom deed hij een beroep op de hoffelijkheid van de minister. Francotte liet echter weten dat hij niet beschuldigd kon worden van een gebrek aan hoffelijkheid. Omdat Gielen hier inging tegen een partijgenoot, formuleerde de socialist Demblon dat ‘men’ hem niet meer helemaal als een lid van de rechterzijde beschouwde. (Dit lokte gelach uit bij links en extreemlinks.) Gielen verdedigde zich dan weer door te stellen dat hij een parlementslid was en dusdanig het land vertegenwoordigde. De verschillende opvattingen over representatie botsten hier dus expliciet met elkaar.

Ook later zorgde dit nog voor spanningen, tussen een conservatieve en een socialistische vertegenwoordiger. Zo beweerde Charles Woeste dat de socialisten een parlementair en een buitenparlementair gezicht hadden. Dit pikte Vandervelde niet, omdat Woeste hiermee insinueerde dat ze een andere taal in het parlement gebruikten dan erbuiten. Vervolgens liet Vandervelde uitschijnen dat ze een dergelijke persoonlijke aanval niet gewend waren van Woeste:

‘L’honorable M. Woeste est un collègue à la correction duquel nous avons toujours rendu hommage dans ce parlement. Il ne nous attaque jamais personnellement. Nous avons eu toujours ensemble des relations courtoises.’

Deze uitspraak werd gekenmerkt door een typisch ‘parlementaire stijl’, doordat Vandervelde een beroep deed op de gebruikelijke hoffelijkheid van een collega. Hoewel het gedrag en directe taalgebruik van verschillende socialistische leden als ongepast en storend ervaren werden, deden deze laatsten regelmatig pogingen om aan te tonen dat ze net wel binnen het parlementaire kader pasten. Zowel in het geval van de introductie van het Nederlands als bij de introductie van de socialisten kan een dergelijke balans tussen ‘obstructionisme’ en een ‘parlementaire houding’ vastgesteld worden. Obstructionisme kan geïnterpreteerd worden als de al dan niet bewuste (en opzettelijke) belemmering van de parlementaire debatten en besluitvorming. Voor beide groepen kan echter vastgesteld worden dat de opzettelijke, strategische belemmering binnen de perken bleef, aangezien het systeem niet omvergeworpen werd. Dit was ook het doel niet. Uit de volgende voorbeelden zal blijken dat de relschoppende elementen aan beide kanten (zowel aan Nederlandstalige als aan socialistische zijde) ook een

teengewicht vonden binnen de groep zelf en dat de bestaande tradities eerder gebruikt dan systematisch tegengewerkt werden. Beide groepen streefden dan wel naar legitimiteit buiten de Kamer, bij hun achterban, maar er was ook een zekere mate aan legitimiteit binnen de Kamer nodig, om gehoord te worden en de gewenste veranderingen te kunnen doorvoeren. Aansluitend konden hun visies op hoffelijkheid dan ook variëren van een traditionele interpretatie naar een meer moderne, progressieve interpretatie.

Dit sloot botsingen met de bestaande orde natuurlijk niet uit en zo kwamen er reacties tegen hun ongewone, meer rebelse gedrag. Zowel tegen de socialisten als tegen de Nederlands sprekende Kamerleden kon echter niet steeds met sancties opgetreden worden, door het recht op vrije meningsuiting en taalkeuze. Bijgevolg werden argumenten in verband met traditionele hoffelijkheid (gerelateerd aan gebruiken en het instituut) en praktische hoffelijkheid (gerelateerd aan effectiviteit) aangehaald. Zo stelde Achille Eeman (katholiek, Gent) bijvoorbeeld dat de socialistische volksvertegenwoordigers afweken van hun gebruikelijke kalmte en hoffelijkheid, om misbruik te maken van hun recht de meningen van anderen te bekritisieren.¹⁵³ Het is ironisch dat socialistische volksvertegenwoordigers dezelfde formuleringen gebruikten tegen hun collega's. Minister van Nijverheid en Arbeid, Gustave Francotte (katholiek, Luik), had Hector Denis (socialist, Luik) er op 26 januari 1905 van beschuldigd dwangbevelen te willen geven aan de regering, door te stellen hoe hij zich als minister moest gedragen. Ter verdediging formuleerde Denis dat hij hem de les niet wou spellen, maar dat Francotte een ongelukkig woord gebruikt had (cfr. '*injonctions*'). Francotte beweerde dat hij dit zonder ongelukkige bedoelingen uitgesproken had. Emile Vandervelde (socialist, Charleroi) steunde zijn partijgenoot, door eraan toe te voegen dat ze niet anders verwachtten van Francottes gebruikelijke hoffelijkheid.¹⁵⁴

Op 4 april 1905 vroeg Vandervelde dan weer het woord voor een herinnering aan het reglement, waarvan de toepassing in de praktijk volgens hem door de leden van de rechterzijde misbruikt werd. Door zich één na één als spreker ingeschreven te hebben, gunden zij de oppositie geen kans om haar stem te laten horen. Als hun loyaliteit en hoffelijkheid het woord niet toekenden aan de andere ingeschreven sprekers, zouden de leden van de linkerzijde (volgens Vandervelde) verplicht worden om hun recht op interpellatie te verdedigen en een herziening van het reglement te eisen. De toepassing ervan was voor hen

¹⁵³ PHK, 31/07/1895.

¹⁵⁴ PHK, 26/01/1905, 549.

immers onaanvaardbaar geworden. Verschillende socialistische leden gebruikten de bestaande middelen en courante verwijzingen naar hoffelijkheid om hun stem te laten horen en aanpassingen aan het bestaande systeem voor te stellen.¹⁵⁵ Deze subtiele tactiek van binnenuit kan voornamelijk toegeschreven worden aan de hoogopgeleide socialistische leden, die vertrouwd waren met de elitaire cultuur. Zo bevat de Access-databank in de tweede bijlage verschillende socialistische sprekers die de graad van doctor in de rechten behaald hadden, zoals Emile Vandervelde, Modeste Terwagne, Léon Furnémont, Jules Destrée en Léon De Fuisseaux.

Ook de meest non-conformistische socialist, Demblon, gebruikte zelfs al eens de vereiste parlementaire uitdrukkingen, om aan te geven dat hij niet akkoord ging met een welbepaalde uitspraak, maar verviel hierbij toch snel in zijn meer directe taalgebruik. Het was – zoals in het onderstaande voorbeeld – dan ook eerder zijn doel om de draak te steken met zulke ongeschreven parlementaire regels, die de Kamerleden belemmerden om te zeggen waar het op stond. In een discussie over het onderwijs beschuldigde Demblon de conservatieve katholiek Woeste van ‘*une contre-vérité absolue*’ (om het verboden woord ‘*mensonge*’ niet te moeten gebruiken). Als onderwijzer voelde Demblon zich beledigd door Woestes bewering dat het gemakkelijk was om tot niet-christelijke normaalscholen toegelaten te worden en leerkracht te worden. Hij vond het ontoelaatbaar dat – in een Kamer die ernstig hoorde te zijn – één van de leiders van de rechterzijde de ernst van zijn eigen woorden niet inzag. Hierdoor voelde Woeste zich duidelijk persoonlijk aangevallen. Deze richtte zich dan ook tot de voorzitter met de uitspraak dat, als die woorden niet van Demblon geweest waren, hij hem dan om bescherming gevraagd zou hebben. Van Demblon was de Kamer met andere woorden al een directere persoonlijke aanpak gewend.

Demblon verdedigde zich dan weer door te stellen dat hij een eerlijk man was, die niet loog. Dit kan als een indirecte beschuldiging beschouwd worden, waarmee hij bedoelde dat Woeste wel loog. Tegelijk was het een kans om te spotten met de parlementaire spreekstijl, aangezien hij naar zichzelf verwees als ‘M. Demblon’. Toen hij echter zei dat Woeste zich handig verschool achter zijn leeftijd van 68 jaar, kon ondervoorzitter Nerinx (die toen de rol van voorzitter op zich nam) niet anders dan tussenbeide komen. Hij vroeg Demblon om zijn collega’s niet te beledigen. De socialist stelde echter dat hij niemand beledigde door de

¹⁵⁵ PHK, 04/04/1905, 1166.

waarheid te zeggen. Hij maakte evenwel zijn punt opnieuw, maar dan in meer parlementaire bewoordingen, door weer naar *'une contre-vérité'* te verwijzen. Vervolgens wees hij erop dat dit het minimum aan hoffelijkheid was waarop hij zich tegenover Woeste kon toelagen. Toen deze laatste echter uitdagend liet weten dat het hem niet kon schelen dat Demblon verder ging, sprak Demblon van *'mensonges'*. In het belang van de waardigheid van de debatten kon de voorzitter dit niet laten gebeuren. Deze formuleerde dan ook: *'Monsieur Demblon, il est de la dignité de nos débats de vous abstenir de pareilles qualifications.'* Demblon ging hier niet mee akkoord en richtte zich tot de voorzitter met de woorden: *'Permettez, monsieur le président. Ceux qui nuisent à la dignité de nos débats, ce sont ceux qui, consciemment, disent des contre-vérités, et non ceux qui relèvent ces contre-vérités !'* Woeste bleef Demblon spottend uitdagen door te stellen dat hij zo voort moest doen.¹⁵⁶

In zulke discussies lieten socialisten weten dat waardigheid voor hen verbonden was aan het rechtuit zeggen waar het op stond en zo de beloften aan hun achterban waar te maken. Dit kan als een modernere visie op representatie, legitimiteit, hoffelijkheid en waardigheid beschouwd worden, die ook teruggevonden kon worden in de verantwoordingen van de gebroeders Daens, wanneer zij ervoor kozen om Nederlands te spreken in de Kamer. Het verbaast echter dat verschillende Franstalige socialisten (zowel van hoge als van lagere sociale afkomst) in hun reactie tegen het gebruik van het Nederlands eerder teruggrepen naar de conservatieve en praktische functies van hoffelijkheid. Toen er Nederlandse redevoeringen gehoord werden in de Kamer in de late negentiende en vroege twintigste eeuw, waren het voornamelijk Franstalige socialisten die luid protesteerden en aan hoffelijkheid gerelateerde argumenten gebruikten.

Zo waren Destrée, Smeets, Hubin en Demblon er vaak als de eersten bij om kritiek te geven op deze volgens hen weinig hoffelijke taalkeuze. Destrée deed in deze context (in 1894) bijvoorbeeld een oproep tot wederzijdse hoffelijkheid.¹⁵⁷ De volksvertegenwoordigers die zich perfect in het Frans konden uitdrukken, maar dit niet deden, toonden volgens Smeets' redenering (uit 1895) een gebrek aan hoffelijkheid tegenover hun Frans-eentalige collega's. Door hier geen rekening mee te houden en liever een show op te voeren voor de achterban, vergaten ze in zijn ogen de meest elementaire fatsoens- en beleefdheidsregels.¹⁵⁸ Deze kritiek

¹⁵⁶ PHK, 06/06/1905, 1552.

¹⁵⁷ PHK, 21/12/1894, 284.

¹⁵⁸ PHK, 10/08/1895, 2567.

is opvallend, aangezien Paul Smeets als ex-mijnwerker de band met zijn achterban zelf als stokpaardje gebruikte en tegelijk de kloof met zijn collega-Kamerleden vergrootte door de parlementaire zeden aan zijn laars te lappen.¹⁵⁹ Terwijl BWP'ers meestal ter verdediging van hun eigen houding en/of taalgebruik zelf de modernere link legden met hun electoraat, werd deze band net gehegeld in hun reacties tegen Nederlandse tussenkomsten tijdens de Kamerdebatten. Voormalig steenkapper Georges Hubin benadrukte in een discussie (in 1900) eveneens dat degenen die het Frans beheersten beter voor deze taal konden kiezen, met het oog op het efficiënte verloop van de debatten. Vervolgens riep hij zijn Waalse collega's op om zich 'ook' in het dialect uit te drukken, als die goede wil ontbrak bij hun Vlaamse collega's. Ook al gebruikte Hubin aanvankelijk dus de efficiëntie als argument, toch bleek het gebruik van het Nederlands vooral als een gebrek aan cultuur gezien te worden en was de argumentatie eerder conservatief te noemen.¹⁶⁰ Demblon liet zelfs nog in 1910 weten dat hij het belachelijk vond dat aan Franse redevoeringen Nederlandse intermezzo's toegevoegd werden, terwijl de sprekers in kwestie het Frans voldoende beheersten. Vervolgens beriep hij zich op hoffelijkheid, wat dus ook toen nog een argument bleef van Franstalige volksvertegenwoordigers.¹⁶¹ Later dat jaar daagde hij Pieter Daens tijdens een discussie uit om de hoffelijkheid te hebben hem in het Frans te onderbreken.¹⁶² Deze reacties zijn opmerkelijk gezien de anders zo non-conformistische houding van Demblon, die net als Pieter Daens bekend stond als rebel.¹⁶³

Beide groepen (socialistische en Nederlands sprekende Kamerleden) botsten met het bestaande traditionele parlementaire kader, maar ze maakten er wel deel van uit, voegden zich ook in meer of mindere mate naar de conventies en zorgden zo van binnenuit voor veranderingen. Dat was alleen maar mogelijk met een zekere mate aan legitimiteit binnen de Kamer, dus was radicaal protest tegen het instituut geen optie. Zowel bij de socialisten als bij de Nederlands sprekende Kamerleden was hun zogenaamd 'afwijkende gedrag' in sommige gevallen een kwestie van beperkte mogelijkheden. Het kon hun laaggeschoolde achtergrond geweest zijn, die hen weinig vertrouwd maakte met de parlementaire conventies of het hen onmogelijk maakte om Frans te spreken. Vaak was het echter een bewuste en zelfs strategische keuze en werd er binnen de groep zelf voor een zekere balans tussen de

¹⁵⁹ DEFERME, *Uit de ketens*, 16-20.

¹⁶⁰ PHK, 20/07/1900, 88.

¹⁶¹ PHK, 22/02/1910, 613.

¹⁶² PHK, 08/04/1910, 1055.

¹⁶³ DEFERME, *Uit de ketens*, 185, 222.

conservatieve, de praktische en de progressieve interpretaties van hoffelijkheid gezorgd. Socialisten Denis en Vandervelde, bijvoorbeeld, beiden hoogleraar en doctor in de rechten, waren vertrouwd met de elitaire cultuur en speelden er handig op in om de houding van hun partijgenoten te verantwoorden of er een tegengewicht voor te vormen. Het waren de hoogst geschoolde socialistische heren, zoals BWP-boegbeeld Emile Vandervelde, die het meer uitdagende gedrag van hun collega's goedkeurden, door in hun argumentatie te verwijzen naar de parlementaire tradities en de taak van de voorzitter. Hector Denis (socialist, Luik) respecteerde zelf een soort 'burgerlijke beleefdheidscode' en vormde hiermee een tegengewicht voor andere socialisten, zoals Demblon.¹⁶⁴ Terwijl Denis zich in het jaar 1895 voorzichtig uitdrukte met '*ce n'est pas exact*', slingerde Demblon de directe beschuldiging, '*vous mentez*', naar het hoofd van een collega.¹⁶⁵ Terwijl de toenmalige minister van Landbouw, Industrie en Openbare Werken, Léon De Bruyn (katholiek, Dendermonde), toegaf dat op Denis' hoffelijkheid niets aan te merken viel, stond Demblon bekend om zijn weinig hoffelijke en weinig gematigde houding.¹⁶⁶

Wat het gebruik van het Nederlands betreft, kon in het steekproefjaar 1905 dan weer een soort taakverdeling teruggevonden worden tussen de gebroeders Daens. Adolf Daens, die in 1905 niet meer de stad Aalst, maar wel Brussel vertegenwoordigde, nam de meer traditionele, bemiddelende rol op zich en koos dat jaar resoluut voor het Frans. Zijn broer compenseerde dit door een nog meer rebelse houding aan te nemen dan Adolf Daens in zijn beginperiode gedaan had en koos radicaal voor het Nederlands.¹⁶⁷ Er kan geopperd worden dat de hoge scholingsgraad van Denis en Adolf Daens – respectievelijk hoogleraar en priester – hiervoor een verklaring biedt, maar deze argumentatie gaat niet op wanneer ze tegenover Demblon en Pieter Daens gesteld worden, beiden hoog opgeleide relschoppers.

Besluit

De spanningsvelden representatie/legitimiteit en hoffelijkheid/waardigheid waren op een complexe manier met elkaar verbonden. In deze thesis konden zulke spanningen aan de oppervlakte gebracht worden, doordat ingezoomd werd op debatten tussen 1888 en 1910

¹⁶⁴ Over Denis, cfr. DEFERME, 'Van "burgerlijke afstandelijkheid"', 13.

¹⁶⁵ PHK, 23/07/1895, 2212 en 03/08/1895, 2432.

¹⁶⁶ PHK, 30/04/1895, 1379 en 20/07/1900, 81.

¹⁶⁷ Een voorbeeld van een directe, strategische interactie tussen de twee broers kan gevonden worden in: PHK, 05/12/1905, 109.

waarin Kamerleden zich genoodzaakt voelden om hun keuzes op het gebied van woordgebruik, daden/gedrag of taalkeuze te verantwoorden. Een meer conservatieve, traditionele visie op representatie correspondeerde met het nastreven van het algemene belang in een beschaafd debat, rekening houdend met het in stand houden van de traditionele hoffelijkheid. Hoffelijkheid had in haar eerste, conservatieve betekenis dan ook te maken met een verfijnde cultuur van de elite. De fatsoenlijke basisprincipes in verband met hoffelijkheid waren echter niet enkel nodig voor het behoud van de waardigheid van het instituut, maar ook voor het nastreven van efficiëntie in het parlementaire debat. In haar tweede, praktische betekenis, vormde hoffelijkheid dan ook als fatsoenlijke basishouding de voorwaarde voor een efficiënte deliberatieve democratie.

Beide interpretaties kwamen onder druk te staan bij de introductie van het Nederlands en de komst van de socialisten in de Kamer vanaf de late negentiende eeuw. Zij introduceerden niet enkel een nieuwe taal en/of ideologie in het halfrond, maar hadden ook een impact op de ontwikkelingen naar een meer progressieve visie op hoffelijkheid. In deze derde betekenis impliceerde hoffelijkheid werkelijk fatsoen ten opzichte van de kiezers in plaats van uiterlijk fatsoen ten opzichte van collega-Kamerleden. Hierbij kon meer legitimiteit en waardigheid verkregen worden door openlijk rekening te houden met de deelbelangen in de samenleving en door de kiezer recht te doen. Het was een kwestie van het niet verloochenen van zichzelf of de achterban. Deze interpretatie kwam expliciet aan bod in het discours van de meest radicale vertegenwoordigers van beide groepen. Zo kwamen de modernere visies van Pieter Daens en Celestin Demblon met elkaar overeen en botsten ze met de visies van meer traditioneel ingestelde Kamerleden.

Een dergelijke progressieve interpretatie van hoffelijkheid werd ondersteund door verschillende leden van de BWP. De directe link met hun achterban werd, zeker door laaggeschoolde socialistische leden, als stokpaardje gebruikt om hun standpunten te verdedigen. Het was echter geen rode draad doorheen de socialistische betogen. Hooggeschoolde socialistische volksvertegenwoordigers maakten immers ook gebruik van argumenten die aansloten bij de eerste (conservatieve) en de tweede (praktische) betekenis van hoffelijkheid om hun houding en keuzes (en deze van hun partijgenoten) tijdens de debatten te verantwoorden. Toen Nederlands geïntroduceerd werd tijdens de Kamerdebatten, waren er bovendien vooral tegenkantingen aan Franstalige socialistische zijde te horen, zowel bij leden van hogere als bij leden van lagere sociale afkomst. Hun argumentatie paste binnen

het traditionele kader van hoffelijkheidsinterpretaties, doordat het opvallend gebaseerd was op zowel de conservatieve als de praktische interpretatie van wat hoffelijkheid moest zijn. De gewoonte Frans te spreken moest uit respect voor de Kamer(leden) en haar beschaafde traditie en ter bevordering van de efficiëntie van de debatten behouden blijven. In deze argumentatie werd de meer progressieve link met de achterban net gehegeld.¹⁶⁸

Op dit vlak waren de Nederlands sprekende volksvertegenwoordigers en de protesterende socialistische Kamerleden dus sterk tegengesteld aan elkaar. In de manier waarop ze met de fatsoenlijke politieke stijl braken, kunnen echter duidelijke overeenkomsten vastgesteld worden. Beide groepen trachtten namelijk niet volledig met de bestaande orde te breken. Integendeel, ze wilden er net deel vanuit maken en stap voor stap kleine mentaliteitswijzigingen aanbrengen vanuit het bestaande instituut en haar tradities zelf. In beide groepen waren radicale elementen terug te vinden, die aan de progressieve kant van de balans te vinden waren (cfr. Pieter Daens en Celestin Demblon). Hun rebelse houding werd echter door andere leden van hun groep met meer traditionele argumenten uitgebalanceerd, om de legitimiteit binnen de Kamer te bewaren. Hierbij hoorde ook het nog steeds rekening houden met klassieke conservatieve en praktische hoffelijkheids- en waardigheidsideeën.

AFKORTINGEN

- AEMS Algemeen Enkelvoudig Mannenstemrecht
- AMMS Algemeen Meervoudig Mannenstemrecht
- BWP Belgische Werkliedenpartij
- PHK Parlementaire Handelingen Kamer

BRONNENLIJST

- BUYSE, R., *Reglement van de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Verzameling van de teksten van 1831 tot 1957*, Brussel, 1958.

¹⁶⁸ Bijvoorbeeld: PHK, 10/08/1895, 2567.

- FREDERICQ, Paul, *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche Beweging (3 dln)*, Gent, 1906-1909.
- *Handelingen Tweede Kamer*, 1830-1930. (Nederland)
- *Parlementaire Handelingen*, Kamer van Volksvertegenwoordigers, 1888-1910. (België)
- VAN CAUWELAERT, Frans, *Gedenkschriften over Vlaamse beweging en Belgische politiek*, Antwerpen, 1971.

WERKINSTRUMENTEN

- ‘Alfabetische lijst van volksvertegenwoordigers’, in: GERARD, Emmanuel, *et al.*, *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers. 1830-2002*, Brussel, 2003, 460-513.
- ‘De Kamer toegankelijk’, Website van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers. < http://www.dekamer.be/toegankelijk/laChambre_lexique.htm >, geconsulteerd op 5 januari 2014.
- ‘ODIS. Database Intermediary Structures Flanders’, <<http://www.odis.be>>, geconsulteerd op 16 juni 2014.
- BEYEN, Marnix, ‘De Parlementaire Handelingen en andere bronnen voor de studie van de taal van de negentiende-eeuwse politicus’, *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde*, Gent, 2004, 11-18.
- VAN MOLLE, Paul, *Het Belgisch parlement. 1894-1972*, Antwerpen, 1972.

BIBLIOGRAFIE

- ANKERSMIT, F.R., ‘Representative Democracy: Rosanvallon on the French Experience’, in: PALONEN, Kari, *et al. (eds.)*, *The Ashgate research companion to the politics of democratization in Europe: concepts and histories*, Farnham, 2008, 17-36.
- ANKERSMIT, F.R., *Aesthetic Politics: Political Philosophy Beyond Fact and Value*, Stanford (California), 1996.
- ANKERSMIT, F.R., *Macht door representatie. Exploraties III: politieke filosofie*, Kapellen, 1997.

- BEELEN, Kaspar, *Tussen “ik” en “wij”. Zelfrepresentatie in parlementaire vertogen (1840-1940)*, onuitgegeven dissertatie, Antwerpen, 2014.
- BEYEN, Marnix en Henk TE VELDE, ‘Modern parliaments in the Low Countries’, nog niet uitgegeven, 1-16.
- BEYEN, Marnix en Rik RÖTTGER, ‘Het streven naar waardigheid. Zelfbeelden en gedragscodes van de volksvertegenwoordigers’, in: GERARD, Emmanuel, *et al.*, *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers. 1830-2002*, Brussel, 2003, 337-383.
- CLEMENT, Jan, ‘De taalvrijheid in de Grondwet. Ontwaakt de Schone Slaapster?’, in: ALEN, A. en S. SOTTIAUX, *Taaleisen, Juridisch getoetst*, Mechelen, 2009, 17-32.
- DE HAAN, Ido en Henk TE VELDE, ‘Vormen van politiek’, *BMGN*, vol. 111, nr. 2, 1996, 167-200.
- DE SMAELE, Henk, ‘Politiek als hanengevecht of cerebraal systeem. Ideeën over politieke representatie en de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in België (1899)’, *BMGN*, vol. 114, nr. 3, 1999, 328-357.
- DE SMAELE, Henk, *Rechts Vlaanderen. Religie en stemgedrag in negentiende-eeuws België*, Leuven, 2009.
- DEFERME, Jo, ‘Van “burgerlijke afstandelijkheid” naar “volkse betrokkenheid”. De politieke cultuur van enkele socialistische mijnwerkers in het Belgische parlement, 1894-1914’, *Brood & Rozen*, vol. 1, 2004, 11-29.
- DEFERME, Jo, *Uit de ketens van de vrijheid: het debat over de sociale politiek in België, 1886-1914*, Leuven, 2007.
- GERARD, Emmanuel, *et al.*, *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers. 1830-2002*, Brussel, 2003.
- KESTELOOT, Chantal, ‘Eerst Belg, dan Vlaming en Waal. De Vlaamse en de Waalse beweging en de Revolutie van 1830’, in: P. Rietbergen & T. Verschaffel (eds.), *De erfenis van 1830*, Leuven, 2006, 91-119.
- MANIN, Bernard, *The principles of representative government*, Cambridge, 1997.
- ROSANVALLON, Pierre, *Le peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique en France*, Paris, 1998.
- TE VELDE, Henk, ‘De spiegel van de negentiende eeuw: Partij, representatie en geschiedenis’, *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2000*, Groningen, 2001, 19-40.

- TE VELDE, Henk, 'Parliamentary obstruction and the "crisis" of European parliamentary politics around 1900', *Rediscriptions. Yearbook of Political Thought, Conceptual History & Feminist Theory*, vol. 16, 2012/2013, 127-149.
- VAN GOETHEM, Herman, 'De gehele natie of de partij? Het parlementaire mandaat in België', in: DE SMAELE, Henk en Jo TOLLEBEEK (eds.), *Politieke representatie*, Leuven, 2002, 233-247.
- VAN VELTHOVEN, Harry, *De Vlaamse kwestie, 1830-1914: macht en onmacht van de vlaamsgezinden*, Kortrijk-Heule, 1982.
- WILS, Lode, *Honderd jaar Vlaamse Beweging. Deel 1: Geschiedenis van het Davidsfonds tot 1914*, Leuven, 1985.
- WITTE, Els, Jan CRAEYBECKX en Alain MEYNEN, *Politieke geschiedenis van België: van 1830 tot heden*, Antwerpen, 2007.
- WITTEVEEN, Willem, 'De nuttige fictie van het algemeen belang', *Feit & Fictie*, vol. 3, nr. 2, 1997, 16-34.

BIJLAGEN

Bijlage 1: toelichting bij de indeling van de tabellen in de eerste Access-databank, over het vroege gebruik van het Nederlands

De eerste tabel of hoofdtabel in de eerste Access-databank bevat basisinformatie over de Nederlandse tussenkomsten in de *Handelingen* voor de gekozen steekproefjaren. Deze gegevens werden chronologisch gesorteerd en kregen tevens paginaverwijzingen naar de passages in kwestie. Daarnaast kan informatie over de achtergrond en de partij van de Kamerleden (of in sommige gevallen de extra-parlementairen) uit de tweede tabel opgevraagd worden, die via de familienamen van de sprekers in verbinding staat met de hoofdtabel.¹⁶⁹ Indien mogelijk werd aan de tweede tabel een hyperlink toegevoegd naar de gerelateerde ODIS-steekkaart, waaruit de meeste achtergrondinformatie gehaald werd. De partijgegevens en de data waartussen de sprekers lid waren van de Kamer, werden ontleend aan de

¹⁶⁹ De luitenant-generaals waren als toenmalige ministers van Oorlog geen Kamerleden, maar extra-parlementairen.

‘Alfabetische lijst van volksvertegenwoordigers’ van Gerard *et al.* en aan Van Molles *Het Belgische Parlement* (cfr. Werkinstrumenten).

Het grootste aandeel aan informatie in de hoofdtabel bestaat echter uit gegevens over de passages zelf. Zo wordt onder ‘soort betoog’ telkens aangegeven of het om een redevoering, motie, verantwoording van stemgedrag, etc. ging. Een Nederlandse passage wordt aangeduid met de term ‘citaat’, als het ging om een Nederlands citaat in een Frans betoog of om het voorlezen van officiële vragen of artikelen/amendementen door de (onder)voorzitter. Om deze laatste vorm te kunnen onderscheiden van de eerste, wordt in het laatste veld de volgende vermelding weergegeven: ‘De artikelen/amendementen werden in beide talen (eerst in het Frans) door de (onder)voorzitter voorgelezen’. Daarnaast biedt de hoofdtabel een antwoord op de vragen of het betoog volledig in het Nederlands gehouden werd en of de Nederlandse passage langer was dan een halve bladzijde in de *Handelingen*. Indien deze eerste vraag positief beantwoord kon worden, is de aanduiding van het ‘statuut van het Nederlands’ (in het volgende veld) niet van toepassing (n.v.t.). Wanneer de tussenkomst slechts gedeeltelijk in deze taal in de *Handelingen* verscheen, wordt er onder meer een onderscheid gemaakt tussen betogen die gestart werden in het Nederlands, maar vervolgd werden in het Frans, Nederlandse zinnen die enkel in voetnoot verschenen of passages die vertaald werden naar/uit het Frans.

Bovendien wordt van elke redevoering, motie of verantwoording het onderwerp of thema bepaald. Voor onderbrekingen is dit echter niet van toepassing, aangezien dergelijke interventies juist vaak van het onderwerp afweken of zo kort waren dat het precieze onderwerp niet duidelijk bepaald kan worden. Voor citaten werd eveneens geopteerd om het thema niet nader te bepalen, omdat dit bij zulke passages geen invloed had op de keuze voor het Nederlands en aangezien alle artikelen en amendementen bovendien, ongeacht het thema, na de invoering van de gelijkheidswet in beide talen door de voorzitter voorgelezen werden. Bij lange redevoeringen gebeurde het dan weer regelmatig dat meerdere onderwerpen aangekaart werden. Om het onderzoek naar het thema toch relevant te houden, werd meestal gekozen voor het thema dat overheerste in het betoog. Het onderwerp ‘taalwetgeving’ overlapte echter soms met ‘onderwijs’, wanneer het bijvoorbeeld over de vervlaamsing van de Gentse hogeschool ging. In dat geval werd geopteerd voor de benaming ‘taalwetgeving’, terwijl de discussies over de lonen van leerkrachten duidelijk aangeduid konden worden met de term ‘onderwijs’. De specifieke onderwerpen ‘scheepvaart’ en ‘spoorwegen’ sloten dan

weer soms aan bij het algemenere thema over nijverheid, industrie en werklieden, wanneer bijvoorbeeld de hongerlonen van de spoorwegaarbeiders/-bedienden besproken werden. In deze situaties werd er voor de specifiekere aanduiding gekozen. Als er echt geen duidelijkheid was, omdat er ongeveer even veel aandacht besteed werd aan verschillende onderwerpen, wordt dit aangegeven als ‘divers’. Hoewel dit een vage aanduiding is, kan deze veelzeggend zijn over de betoogstijl van een spreker bij wie er vaak voor deze benaming gekozen moest worden (cfr. Pieter Daens).

Bijlage 2: toelichting bij de indeling van de tabellen in de tweede Access-databank, over verwijzingen naar ‘courtois(ie)’/‘hoffelijk(heid)’

De eerste tabel (en dus de hoofdtabel) in de tweede databank is op een soortgelijke manier opgesteld. Zo werden de momenten waarop het woord ‘*courtois(ie)*’/‘hoffelijk(heid)’ voorkwam tijdens de debatten chronologisch gesorteerd en voorzien van verwijzingen naar de corresponderende paginanummers in de *Handelingen*. Vervolgens is de weergave van de naam van de spreker gekoppeld aan de tweede tabel in de databank, die de nodige achtergrondinformatie over de Kamerleden (en extra-parlementairen) levert. Daarenboven wordt ook nog de partij van de spreker in de hoofdtabel aangegeven, om sneller een duidelijk overzicht te hebben van wie – van welke partij – het vaakst naar hoffelijkheid verwees. Of de spreker vanuit zijn functie als Kamerlid, minister of Kamervoorzitter sprak, wordt eveneens in de hoofdtabel vermeld, omdat dit een invloed had op het gebruik van termen zoals ‘*courtoisie*’ en omdat de functie bovendien naargelang de discussie kon verschillen. Daarnaast wordt telkens weergegeven op wie de uitspraak over hoffelijkheid betrekking had: op zichzelf, een ander Kamerlid (of meerdere Kamerleden), een minister, de regering of de Kamer als geheel. Wanneer de woorden geen betrekking hadden op zichzelf of de gehele Kamer, wordt in een volgend veld van de tabel aangegeven wat de partij was van de collega die het voorwerp uitmaakte van de kritiek. Vervolgens wordt duidelijk gemaakt of het volgens de spreker om een (weinig) hoffelijk woordgebruik ging, om de taalkeuze of om daden/gedrag. Bovendien wordt ook de zogenaamde ‘hoffelijkheidsgraad’ geëvalueerd. Vond de spreker de hoffelijkheid (van zichzelf of anderen) met andere woorden goed, was er te weinig (of te veel) hoffelijkheid in de Kamer of wou hij veeleer aangeven hoe het zou moeten?

Een verzameling van zulke nuances kan bepaalde spreekpatronen blootleggen. Zo zal de voorzitter zich met het woord *courtois(ie)* voornamelijk tot alle Kamerleden richten, om te stellen hoe het moest en om hen aan te sporen de gebruikelijke hoffelijkheid en parlementaire waardigheid te bewaren. Wanneer een spreker een term, gerelateerd aan hoffelijkheid, in dezelfde context gebruikte (zoals waardigheid, eerbied, fatsoen, prestige, verdraagzaamheid, etc.), wordt dit in de tabel aangegeven in het veld 'Gerelateerd'. Het thema van het debat wordt in dit geval niet vermeld, omdat de sprekers vaak van het onderwerp afweken, zeker als het over hoffelijkheid ging. Zo kon een begrotingsdiscussie evolueren naar een debat over hoffelijkheid, waardigheid, parlementaire praktijken en regels, al dan niet met verwijzingen naar het Kamerreglement.

Bijlage 3: fragment, PHK, 05/12/1889, 150-152.

M. le président. — Messieurs, veuillez ne pas interrompre.

M. Bara. — Il est difficile, monsieur le président, de ne pas interrompre quand on cite toujours des faits inexacts. C'est insupportable.

M. le président. — Vous aurez le droit de répondre tant et aussi longtemps qu'il vous plaira. Mais il ne vous est pas permis de faire vos réponses par interruptions. Dans ces conditions, il n'y a pas de discussion possible.'

[...]

M. le président. — Je suis obligé de faire respecter le règlement ; il interdit d'une façon absolue toutes les interruptions... (*bruit*) et cette interdiction est fort sage, car les interruptions enveniment le débat: ils l'aigrissent et le troublent. Il m'est impossible de diriger la discussion dans ces conditions.'

[...]

M. Bara. — Monsieur le ministre, vous me calomniez, c'est là un mensonge. (*Violentes protestations à droite.* — *A droite: A l'ordre!*)

Je demande la parole pour un rappel au règlement.

[...]

M. le président. — Monsieur Bara, vous abusez d'un prétendu rappel au règlement, pour faire un discours.

M. Eeman. — De pures injures!

M. Houzeau de Lehaie. — Qu'on ne nous injurie pas?

M. Eeman. — On ne vous injurie pas, mais on a le droit de vous dire la vérité !

M. le président. — M. Eeman, si vous avez la prétention de diriger le débat, je suspendrai la séance. Si l'on n'accepte pas l'autorité du président, comment voulez-vous qu'il y ait une discussion régulière?

M. Bara n'avait pas le droit de se servir d'expressions injurieuses à l'égard de M. le ministre. Mais, au milieu du bruit, je ne puis même arriver à entendre les injures qui partent de tous les bancs !

M. Janson. — Il n'y a pas d'injures ! Il y a des réponses. Ce qui est injurieux, c'est la conduite du gouvernement.

[...]

M. Le Jeune, ministre de la justice. — Déjà, dans un débat précédent, le mot « mensonge » avait été prononcé par M. Bara ; il a été expliqué; je demande si le mot est maintenu.

M. Bara. — Je le maintiens. (*Interruptions à droite.*)

M. le président. — Je suis obligé de vous rappeler à l'ordre; le règlement défend toute imputation de mauvaise intention et toute personnalité ; dire à quelqu'un qu'il ment, c'est manifestement lui imputer une mauvaise intention. (*Interruption de M. Bara.*)

Si vous voulez demander la parole pour réclamer contre le rappel à l'ordre, vous en avez le droit.

[...]

M. Bara. — [...] J'ai dit que c'était un mensonge. Je m'adressais ainsi au fait en lui-même. Or, le fait est inexact.

Je suis au dessus de l'imputation d'avoir voulu incriminer les intentions du ministre, puisque j'affirme qu'il ne connaît pas son dossier.

Je n'ai pas d'hostilité personnelle contre lui; il le sait mieux que personne, mais je ne pouvais pas admettre les paroles prononcées.

[...]

M. Le Jeune, ministre de la justice. — Je ne suis pas sorti de cette pensée. Vous avez répondu par le mot de mensonge...

M. le président. — Ce mot a été expliqué.

M. Le Jeune, ministre de la justice. — Ah! permettez...

M. le président. — Vous avez avancé un fait inexact ; voilà, monsieur le ministre, à quoi se borne l'imputation de M. Bara, d'après les explications qu'il vient de donner.

M. Le Jeune, ministre de la justice. — Entre une inexactitude et un mensonge, il y a un abîme.

M. le président. — Justement!

M. Le Jeune, ministre de la justice. — Par deux fois, ce mot mensonge a été prononcé à propos d'une simple inexactitude.

On explique le mot et, à ce propos, on évoque des considérations personnelles auxquelles je répons en disant à l'honorable M. Bara que, lui aussi, il connaît mon caractère et sait ce qu'il peut attendre de moi.

Nous voilà, quant à ce, sur un pied de parfaite réciprocité. Le mot est-il maintenu ?

M. le président. — Non.

M. Bara. — Il est maintenu en tant qu'il s'applique au fait qui est absolument inexact. (*Murmures à droite.*)

M. Le Jeune, ministre de la justice. — Du moment qu'on explique le mot, on se place sur le terrain de la courtoisie.

Je demanderai à l'honorable M. Bara que, quand il aura encore un fait à rectifier, quand j'avancerai un fait qu'il croira inexact, — ce qui peut arriver à tout le monde,— il veuille bien se servir d'un autre mot que celui de mensonge. (*Très bien! à droite.*)

M. le président. — Cet incident est donc clos et, dans ces conditions, le rappel à l'ordre n'est pas maintenu.'

Bijlage 4: tabellen en diagrammen op basis van de gegevens over verwijzingen naar hoffelijkheid uit de databank

Tabel 1: Aantal vermeldingen van ‘courtoisie’, gesorteerd per hoffelijkheidsgraad

Graad van hoffelijkheid:	Absoluut aantal vermeldingen	Procentueel aantal vermeldingen
Te veel	4	2,3
Te weinig (of de term werd misbruikt)	45	26,2
Goed	77	44,8
Hoe het zou moeten zijn	46	26,7
TOTAAL	172	100

waarvan 3 vermeldingen door socialisten.

waarvan 10 vermeldingen onder de vorm van een ironische/sarcastische opmerking.

waarvan 36 uitspraken over zichzelf en 10 direct gevolgd door kritiek op de inhoud van het betoog van een collega.

waarvan er 14 werden uitgesproken door de voorzitter, 14 door andere katholieken, 9 door socialisten en 9 door liberalen.

Tabel 2: Graad van hoffelijkheid volgens de sprekers, ingedeeld per partij

	Katholieken	Liberalen	Socialisten	Anderen
Te veel	0	1	3	0
Te weinig	22	12	10	1
Goed	40	22	12	3
Hoe het zou moeten zijn	28	9	9	0
TOTAAL	90	44	34	4

Fig 1: Aantal vermeldingen van ‘courtoisie’, gesorteerd per hoffelijkheidsgraad

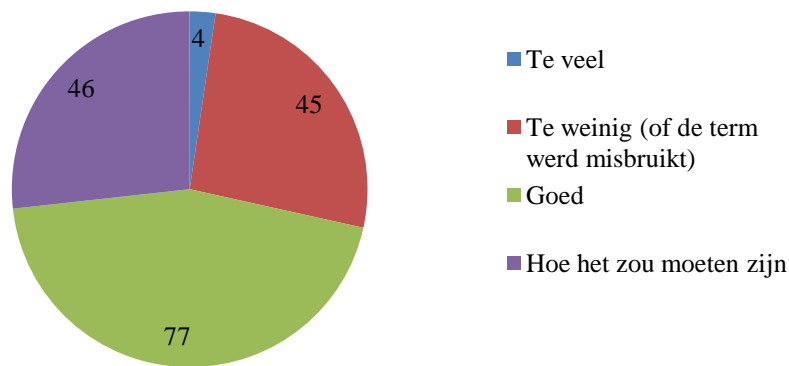
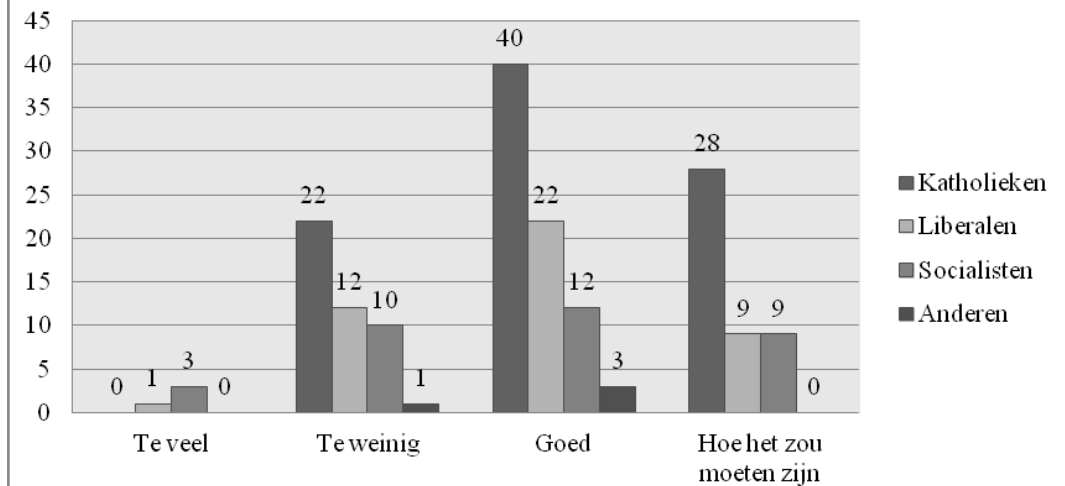
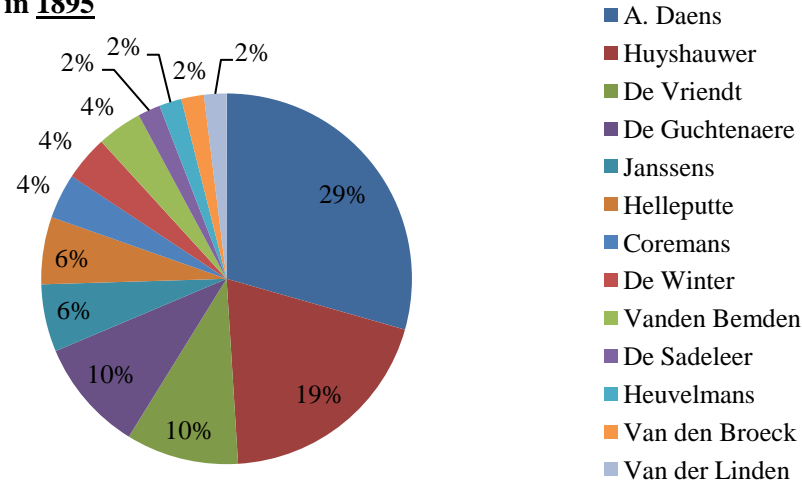

Fig. 2: Graad van hoffelijkheid volgens de sprekers, ingedeeld per partij

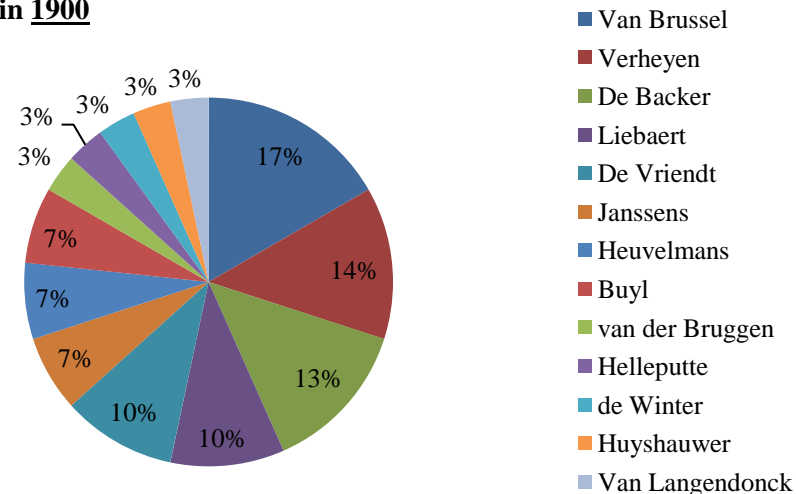

Bijlage 5: tabellen en diagrammen op basis van de gegevens over het vroege gebruik van het Nederlands uit de databank**A. Aantal betogen in het Nederlands per Kamerlid in de jaren 1895, 1900, 1905 en 1910 (excl. citaten en onderbrekingen)**

<u>Naam Kamerlid</u>	<u>Absolute aantallen in het jaar 1895</u>
A. Daens	15
Huyshauwer	10
De Vriendt	5
De Guchtenaere	5
Janssens	3
Helleputte	3
Coremans	2
De Winter	2
Vanden Bemden	2
De Sadeleer	1
Heuvelmans	1
Van den Broeck	1
Van der Linden	1
TOTAAL	51

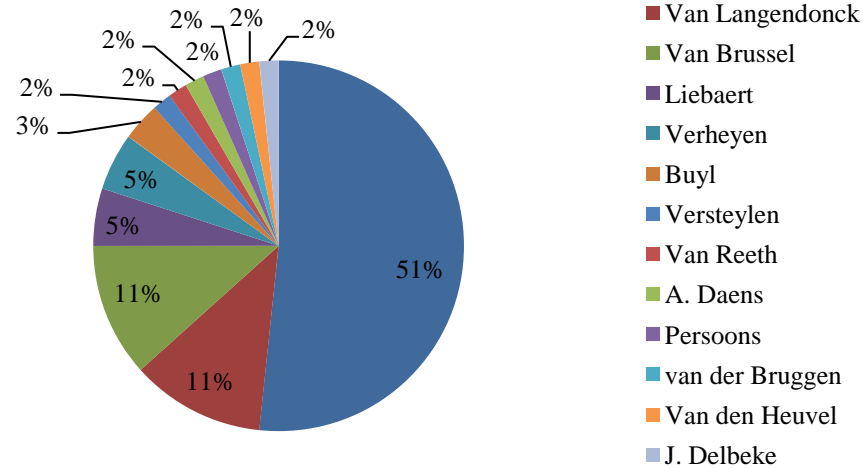
Fig. 4: Procentueel aantal betogen in het Nederlands per Kamerlid in 1895

<u>Naam Kamerlid</u>	<u>Absolute aantallen in het jaar 1900</u>
Van Brussel	5
Verheyen	4
De Backer	4
Liebaert	3
De Vriendt	3
Janssens	2
Heuvelmans	2
Buyl	2
van der Bruggen	1
Helleputte	1
de Winter	1
Huyshauwer	1
Van Langendonck	1
TOTAAL	30

Fig. 5: Procentueel aantal betogen in het Nederlands per Kamerlid in 1900

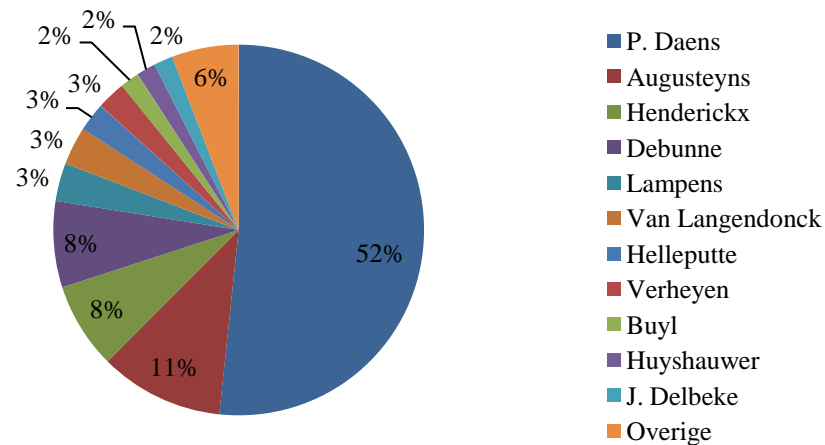
<u>Naam Kamerlid</u>	<u>Absolute aantallen in het jaar 1905</u>
P. Daens	31
Van Langendonck	7
Van Brussel	7
Liebaert	3
Verheyen	3
Buyl	2
Versteylen	1
Van Reeth	1
A. Daens	1
Persoons	1
van der Bruggen	1
Van den Heuvel	1
J. Delbeke	1
TOTAAL	60

Fig. 6: Procentueel aantal betogen in het Nederlands per Kamerlid in 1905

<u>Naam Kamerlid</u>	<u>Absolute aantallen in het jaar 1910</u>
P. Daens	62
Augusteyns	13
Henderickx	9
Debunne	9
Lampens	4
Van Langendonck	4
Helleputte	3
Verheyen	3
Buyl	2
Huyshauwer	2
J. Delbeke	2
Overige	7
TOTAAL	120

Fig. 7: Procentueel aantal betogen in het Nederlands per Kamerlid in 1910

<u>Overige</u>	7
Pil	1
Persoons	1
Claes	1
Peten	1
Vandewalle	1
Van Brussel	1
Van Cauwelaert	1

B. Procentuele verdeling van de soorten betogen in de Kamer in de jaren 1895, 1900, 1905 en 1910

1895	Absolute aantallen
Onderbrekingen	30
Redevoeringen	29
Citaten	14
Verantwoordingen stemgedrag	11
Toelichtingen wetsontwerp/wetsvoorstel	6
Moties	3
Toelichtingen neergelegd verslag	2
TOTAAL	95

1900	Absolute aantallen
Citaten (incl. artikelen/amendementen)	63
Redevoeringen	22
Onderbrekingen	20
Verantwoordingen stemgedrag	4
Officiële antwoorden op een vraag/vragen	3
Moties	1
TOTAAL	113

Redevoeringen	22
Onderbrekingen	20
Citaten (excl. artikelen/amendementen)	8
Verantwoordingen stemgedrag	4
Officiële antwoorden op een vraag/vragen	3
Moties	1
TOTAAL	58

Fig. 8: Procentuele verdeling van de soorten betogen in de Kamer in het jaar 1895

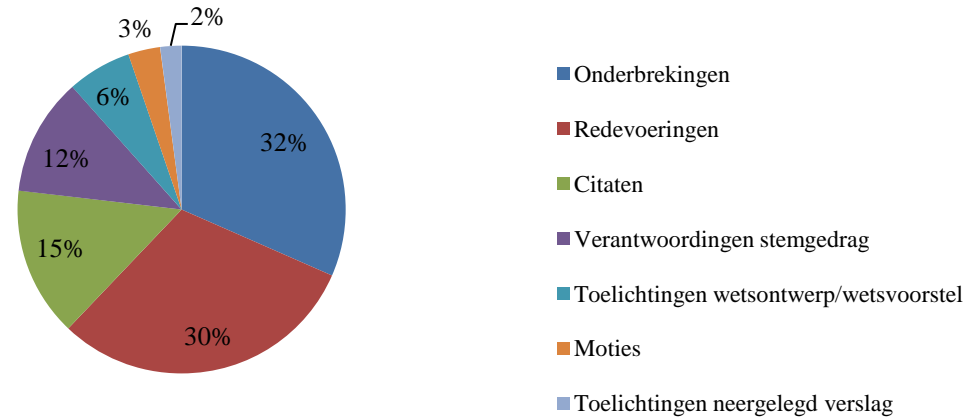

Fig. 9: Procentuele verdeling van de soorten betogen in de Kamer in het jaar 1900 (incl. artikelen/amendementen, voorgelezen door de voorzitter)

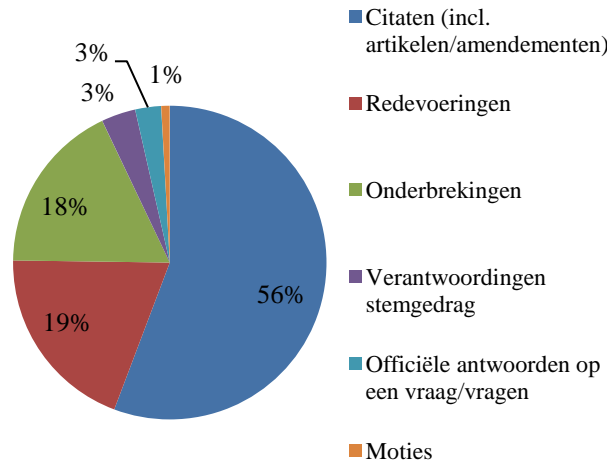
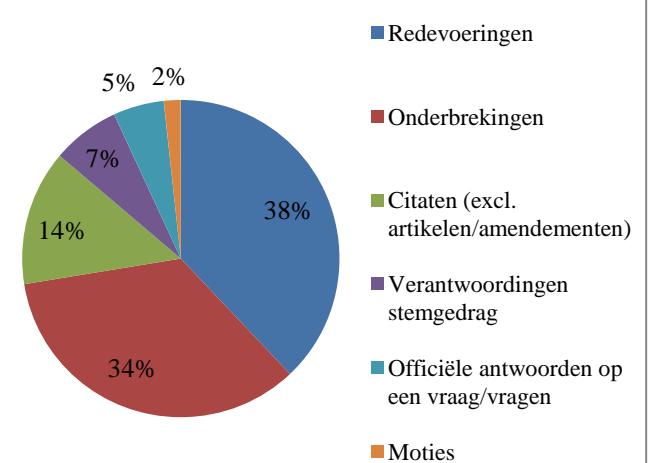

Fig. 10: Procentuele verdeling van de soorten betogen in de Kamer in het jaar 1900 (excl. artikelen/amendementen, voorgelezen door de voorzitter)

1905

Absolute aantallen

Onderbrekingen	110
Citaten (<u>incl.</u> artikelen/amendementen/vragen)	101
Redevoeringen	49
Verantwoordingen stemgedrag	6
Officiële antwoorden op een vraag/vragen	4
Moties	1
TOTAAL	271
Onderbrekingen	110
Redevoeringen	49
Citaten (<u>excl.</u> artikelen/amendementen/vragen)	15
Verantwoordingen stemgedrag	6
Officiële antwoorden op een vraag/vragen	4
Moties	1
TOTAAL	185

Fig. 11: Procentuele verdeling van de soorten betogen in de Kamer in het jaar 1905 (incl. artikelen/amendementen/vragen, voorgelezen door de voorzitter)

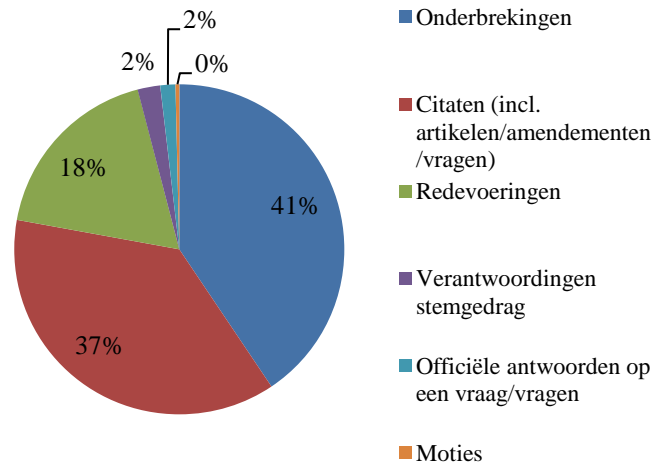
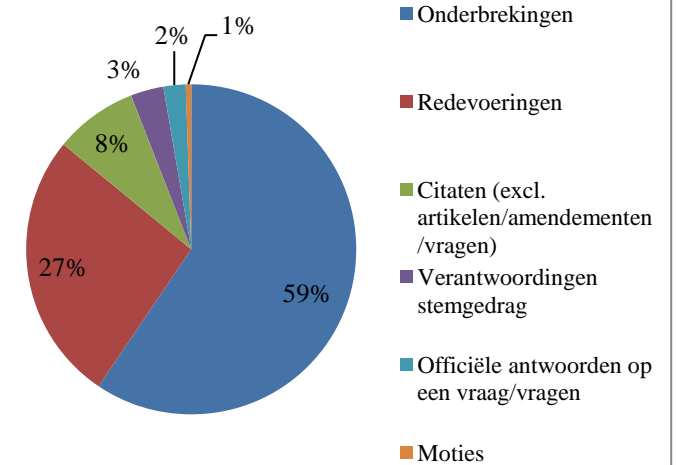

Fig. 12: Procentuele verdeling van de soorten betogen in de Kamer in het jaar 1905 (excl. artikelen/amendementen/vragen, voorgelezen door de voorzitter)

1910	<u>Absolute aantallen</u>
Onderbrekingen	212
Redevoeringen	91
Citaten (<u>incl.</u> artikelen/amendementen/dagorde)	44
Verantwoordingen stemgedrag	14
Moties	14
Toelichtingen neergelegd verslag	1
TOTAAL	376
Onderbrekingen	212
Redevoeringen	91
Verantwoordingen stemgedrag	14
Moties	14
Citaten (<u>excl.</u> artikelen/amendementen/dagorde)	9
Toelichtingen neergelegd verslag	1
TOTAAL	341

Fig. 13: Procentuele verdeling van de soorten betogen in de Kamer in het jaar 1910 (incl. artikelen/amendementen/dagorde, voorgelezen door de voorzitter)

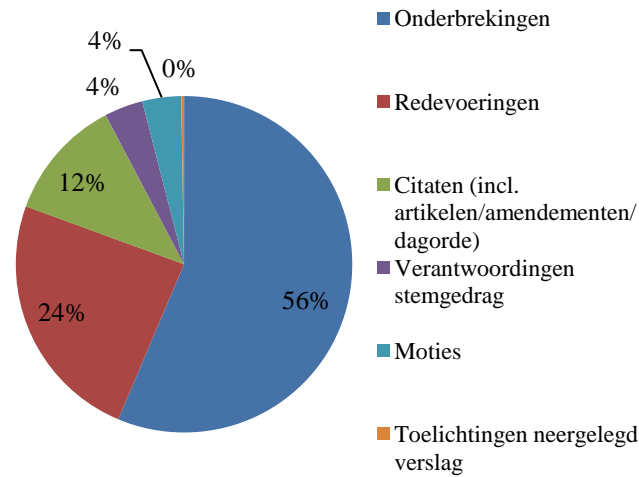
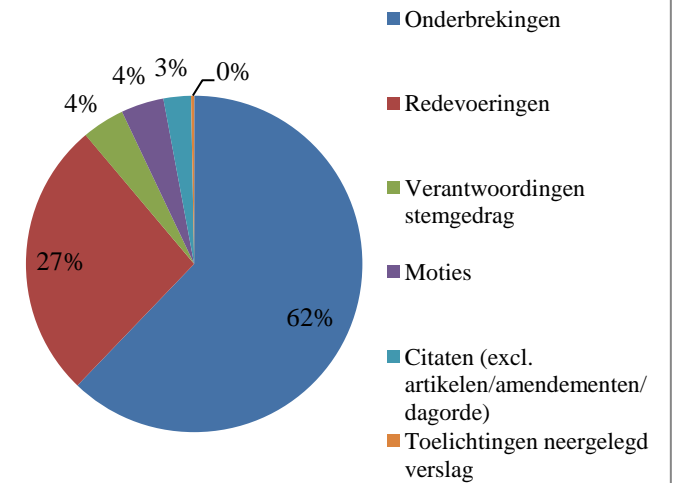

Fig. 14: Procentuele verdeling van de soorten betogen in de Kamer in het jaar 1910 (excl. artikelen/amendementen/dagorde, voorgelezen door de voorzitter)

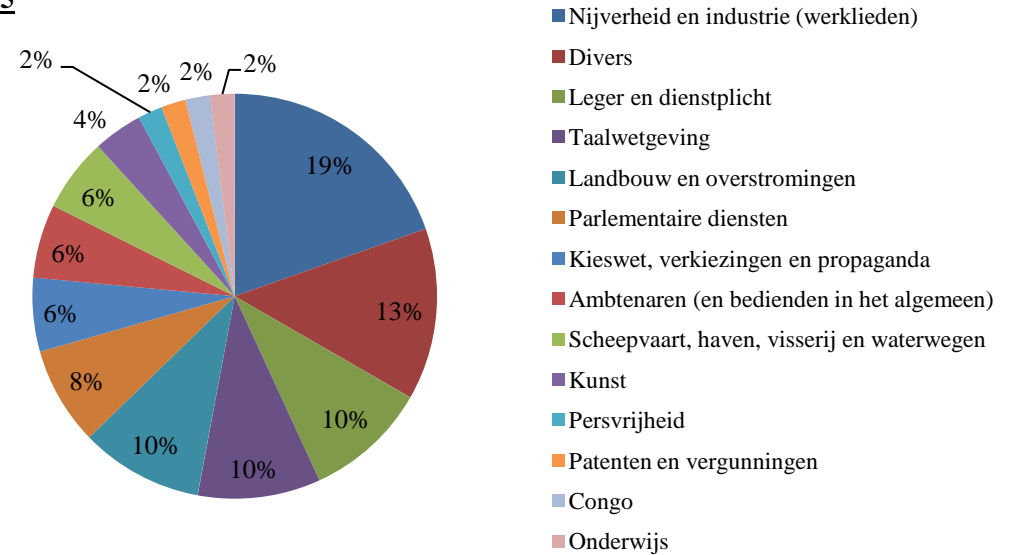
C. Procentuele verdeling van de thema's van Nederlandse betogen in de Kamer in de jaren 1895, 1900, 1905 en 1910

1895

Absolute aantallen

Nijverheid en industrie (werklieden)	10
Divers	7
Leger en dienstplicht	5
Taalwetgeving	5
Landbouw en overstromingen	5
Parlementaire diensten	4
Kieswet, verkiezingen en propaganda	3
Ambtenaren (en bedienden in het algemeen)	3
Scheepvaart, haven, visserij en waterwegen	3
Kunst	2
Persvrijheid	1
Patenten en vergunningen	1
Congo	1
Onderwijs	1
TOTAAL	51

Fig. 15: Procentuele verdeling van de thema's van Nederlandse betogen in de Kamer in 1895

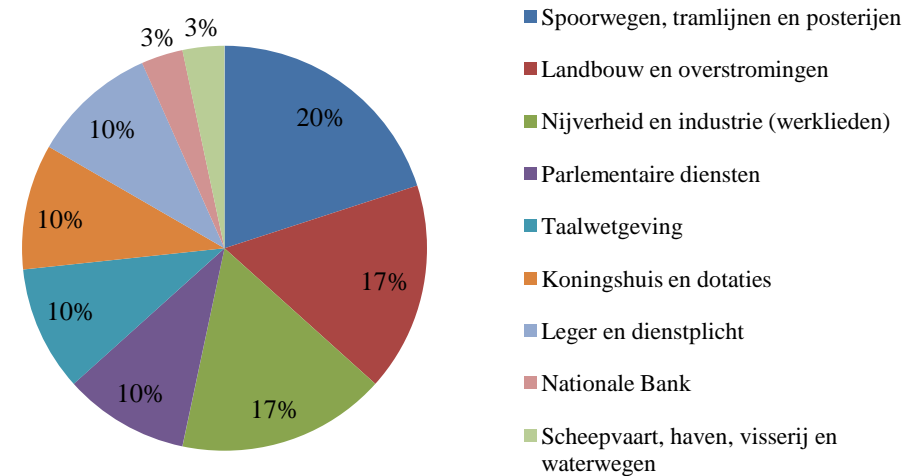

1900

Absolute aantallen

Spoorwegen, tramlijnen en posterijen	6
Landbouw en overstromingen	5
Nijverheid en industrie (werklieden)	5
Parlementaire diensten	3
Taalwetgeving	3
Koningshuis en dotaties	3
Leger en dienstplicht	3
Nationale Bank	1
Scheepvaart, haven, visserij en waterwegen	1
TOTAAL	30

Fig. 16: Procentuele verdeling van de thema's van Nederlandse betogen in de Kamer in 1900

1905

Absolute aantallen

Spoorwegen, tramlijnen en posterijen	17
Nijverheid en industrie (werklieden)	11
Landbouw en overstromingen	11
Divers	5
Kieswet, verkiezingen en propaganda	4
Leger en dienstplicht	3
Ambtenaren (en bedienden in het algemeen)	2
Rechtspraak (erfenisrecht, doodstraf etc.)	2
Zeden	1
Parlementaire diensten	1
Taalwetgeving	1
Verenigingsleven, burgerbewegingen en -congressen	1
Koningshuis en dotaties	1
TOTAAL	60

1910

Absolute aantallen

Spoorwegen, tramlijnen en posterijen	16
Taalwetgeving	16
Divers	15
Onderwijs	15
Landbouw en overstromingen	10
Nijverheid en industrie (werklieden)	9
Kieswet, verkiezingen en propaganda	8
Scheepvaart, haven, visserij en waterwegen	8
Ambtenaren (en bedienden in het algemeen)	7
Verenigingsleven, burgerbewegingen en -congressen	3
Rechtspraak (erfenisrecht, doodstraf etc.)	3
Patenten en vergunningen	3
Leger en dienstplicht	3
Belastingen	2
Congo	1
Gezondheidszorg	1
TOTAAL	120

Fig. 17: Procentuele verdeling van de thema's van Nederlandse betogen in de Kamer in 1905

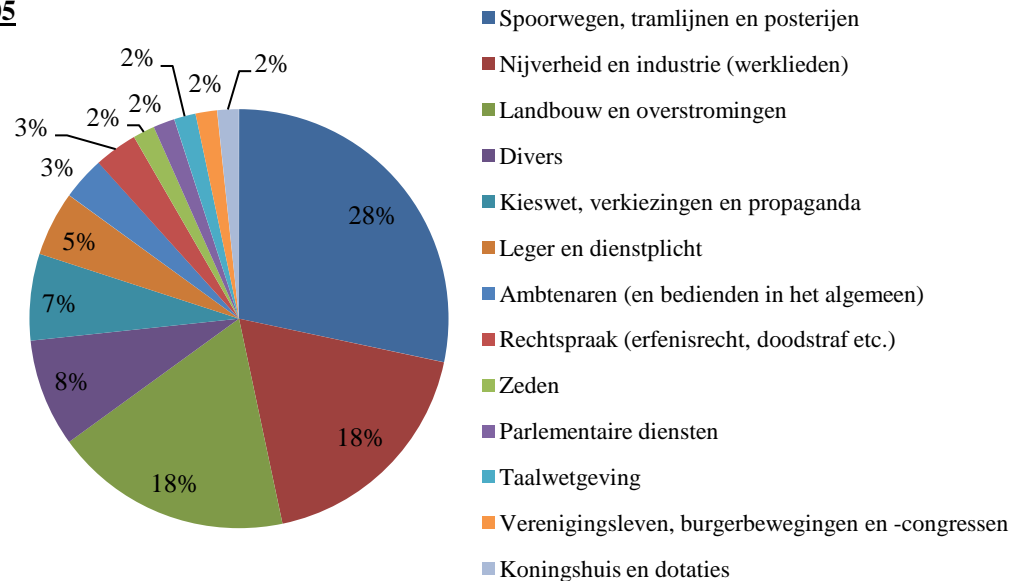
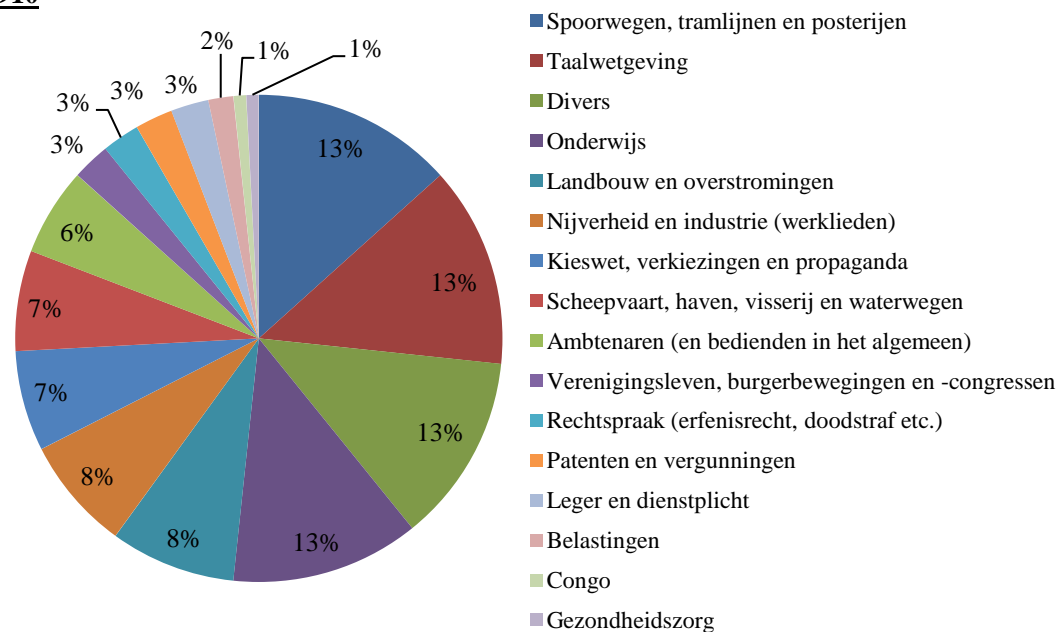

Fig. 18: Procentuele verdeling van de thema's van Nederlandse betogen in de Kamer in 1910

Bijlage 6: fragment uit: VAN DEN BROECK, PHK, 12/03/1895, 927

'De heer Van den Broeck. — [...] Het onderhavige wetsvoorstel werd oorspronkelijk in het vlaamsch opgesteld en met de vertaling in het fransch er naast door ons ingediend.

Het bureel achtte het in dien vorm niet ontvankelijk.

Wij boden het dan opnieuw aan, maar ditmaal in de twee landstalen, echter zonder beter gevolg. Het bureel eischt een fransche tekst, des verkiezende met eene vlaamsche vertaling.

Om de belangen die wij voorstaan naar behooren te behartigen, zijn wij dus wel verplicht ons te onderwerpen, doch houden wij er aan vast te stellen dat wij dit alleen gedwongen doen'

Bijlage 7: zetelverdeling in de Kamer, uit GERARD, et al., *Geschiedenis van de Belgische Kamer*, 453

Zetelverdeling (absolute cijfers)	1888	1890	1892	1894	1896	1898	1900	1902	1904	1906	1908	1910
Katholieken	98	94	91	104	110	112	86	96	93	89	87	86
Liberalen	40	44	61	20	12	12	33	33	42	45	43	44
Socialisten	-	-	-	28	29	28	32	35	29	31	35	35
Daensisten	-	-	-	-	1	-	1	2	2	1	1	1
TOTAAL	138	138	152	152	152	152	152	166	166	166	166	166

Bijlage 8: fragmenten uit: PHK, 20/07/1900, 82, 86-88**p. 82**

'De heer Verheyen. — Mijne heeren, ik heb slechts eenige woorden te zeggen. (*Tumulte à l'extrême gauche. — Le bruit couvre la voix de l'orateur.*)

Messieurs, si je me suis exprimé en flamand, c'est parce que j'ai voulu faire usage d'un droit me conféré par la Constitution.

Quand j'ai pris la parole tantôt, je n'ai pas voulu viser personnellement M. Vandervelde...

M. Furnémont. — Qui donc alors? Est-ce moi?

M. Verheyen. — Non, c'est le parti socialiste en général!'

p. 86

'De heer Verheyen. — Mijne heeren, sedert ik vernomen heb...

M. De Fuisseaux. — Monsieur le président, je demande la traduction du discours qui va être prononcé.

M. Demblon. — C'est votre droit strict de parler en flamand, mais faites-nous le plaisir de parler en français, puisque vous connaissez très bien cette langue.

De heer Verheyen. — Dees is eene zaak van lokaal belang en indien ik dezelve in het vlaamsch behandel, is de heer Terwagne daar om mij te antwoorden, vermits hij zeer goed vlaamsch verstaat.

[...]

De heer De Fuisseaux. — Ik kan nie verstehen.'

p. 87

'De heer Terwagne. — Ik versta geen enkel woord van al hetgeen gij zegt. (*Men lacht.*)

[...]

M. De Fuisseaux. — Messieurs, il paraît qu'un des premiers bienfaits de la proportionnelle est de faire sévir ici de nombreux discours flamands que nous n'avions pas entendus auparavant. (*Interruptions à droite.*)

Soyez tranquilles, je ne serai pas long, je n'ai pas cette habitude. Je fais remarquer à M. le président que nous n'avons rien compris de ce que vient de dire M. Verheyen et, dans ces conditions, je demande au bureau de prendre des mesures pour que ce discours soit traduit immédiatement.

M. Dufrane. — C'est une nécessité absolue.

M. De Fuisseaux. — [...] Si cette proposition n'était pas accueillie, j'aurais à voir ce qu'il me reste à faire, car je me demande, et nombre de mes amis sont d'accord avec moi, ce que nous pourrions encore faire ici. Nous ne pourrions plus que lire les *Annales parlementaires* et répondre le lendemain aux discours prononcés en flamand et demander l'ajournement de la discussion.

M. le président. — Je me permets de faire appel à la tolérance réciproque.

Il est incontestable, et personne, M. De Fuisseaux lui-même, ne peut le contester, que le droit de parler la langue flamande est un droit constitutionnel.

DES MEMBRES A GAUCHE: Nous sommes d'accord.

M. le président. — Je vous rappellerai qu'il y a deux ans nous avons voté à l'unanimité une loi pour sanctionner l'exercice de ce droit.

DES MEMBRES A GAUCHE: Nous l'avons votée.

M. le président. — Cette loi a été votée par la gauche comme par la droite et il est certain que M. Verheyen ne fait qu'user d'un droit.

Si, au point de vue de la facilité et de l'intelligence de nos travaux, il y a des propositions à faire, je rappellerai qu'une commission a déjà été saisie de certaines propositions; cette commission pourrait examiner également celles qui seraient faites dans le but de rendre plus compréhensibles les discussions.

Quant au bureau, il ne peut donner suite à la proposition de M. De Fuisseaux de faire traduire séance tenante soit les discours français en'

p. 88

'flamand, — car nous avons des membres qui ne comprennent pas le français, — soit les discours flamands en français.

M. Dufrane. — Ajoutez-y le wallon qui va venir, si le système inauguré aujourd'hui doit persister.

M. le président. — Si quelqu'un désire formuler une proposition, je demanderai qu'on la dépose sur le bureau; en attendant, je vous prie d'user de courtoisie les uns envers les autres.

M. Hubin. — Le droit incontestable d'un membre de cette Chambre de parler le flamand comme je parle en ce moment le français, c'est évident.

D'autre part, si j'avais appartenu à cette Chambre lorsqu'on a discuté la loi sur l'emploi du flamand, je déclare que j'aurais voté affirmativement. Mais, pour empêcher des complications qui sont fatales, si nous voulions y mettre tous de la bonne volonté, nous pourrions facilement nous entendre. Nous n'avons jamais élevé la moindre protestation, nous, Wallons, lorsque M. Van Brussel parlait le flamand. Pourquoi? Parce que nous savions qu'il ne connaissait pas le français. Nous l'écoutions sans le comprendre, en nous réservant de lire ce qu'il avait dit aux *Annales*. Mais tel n'est pas le cas pour l'orateur que nous venons d'entendre.

M. Nerinx. — Il n'a fait que répondre et dans la langue qui a sa préférence, ce qui est bien son droit, surtout puisqu'il est ouvrier.

M. le président. — Ne prolongeons pas cette discussion, messieurs.

M. Hubin. — Si on ne réfléchit pas à la ligne de conduite que l'on tiendra au mois de novembre, il est certain qu'à des discours flamands répondront des discours wallons. (*Approbatton à gauche.*)

Bijlage 9: fragment uit PHK, 01/02/1910, 414-415

p. 414

'De heer Daens. — Ga ik ook geweld doen aan mijne tong en aan mijn hart om mijne opmerkingen in gebrekkig Fransch voor te dragen? Neen, dat moet niet. In naam van meer dan 4 miljoen Belgen en bijzonderlijk in naam mijner kiezers, acht ik mij verplicht mijne moedertaal te spreken. Nu meer dan ooit, nu dat deze vergadering eene ware volkskamer worden moet, is het noodig dat het volk hier zijne eigene taal hoore spreken. Dan en dan alleen, zullen wij tot een ideaal komen, dat al de leden dezer Kamer de twee talen machtig wezen, of ten minste de twee talen verstaan.

M. Terwagne. — Mais jusqu'à ce moment-là, vous faites du tort à toutes les causes que vous défendez.

De heer Debunne. — Vindt gij niet belachelijk, mijnheer Daens, van u in het vlaamsch te wenden tot eenen Minister die deze taal niet verstaat?

De heer Daens. — Belachelijk! onze eigene schoone taal te spreken! Hij zal morgen lezen wat ik heden gezegd heb.

De heer Van Langendonck. — Hij moet vandaag nog antwoorden.

De heer Daens. — Indien gij dit van mijnentwege belachelijk vindt vlaamsch te spreken, dan is het nog veel belachelijker voor u, Vlaming, die uwe eigene taal goed machtig zijt, hier de fransche taal te komen spreken op eene bespottelijke wijze. (*Hevige tegenspraak op sommige banken links.*)

M. Lorand. — Notre collègue, M. Debunne, a très bien fait de se servir d'une langue que toute la Chambre comprend pour traiter une question qui intéresse toute la Chambre. Parler une langue que la plupart des membres ignorent, pour le plaisir de faire une parade de chauvinisme linguistique, eût été de sa part une manifestation ridicule! (*Très bien! très bien! à gauche et à l'extrême gauche.*)

M. Debunne. — Je demande la parole pour un fait personnel.

(*Non! non! à l'extrême gauche.*)

De heer Daens. — Een Vlaming moet, bovenal in zaken van groot belang, zijne taal gebruiken.

M. Lorand. — C'est absurde

De heer Daens. — Laat mij spreken.

M. Terwagne. — Ce n'est pas à vous à dire que les autres sont ridicules!

De heer Daens. — Wij hebben het hier lastig genoeg.

M. Lorand. — Je le répète, c'eût été là une manifestation absolument ridicule. Défendons les droits des Flamands, mais ne faisons pas de parades inutiles.

M. Daens. — En parlant flamand, je fais mon devoir.

M. Lorand. — Votre premier devoir est de tâcher de vous faire comprendre par vos collègues et non de vous livrer à des manifestations platoniques en faveur de la langue flamande, dont vous savez bien que nous défendons les droits, quand il y a des droits à défendre.

M. Terwagne. — Vous affaiblissez d'autant plus la cause que vous prétendez défendre ici.

De heer Daens. — Ik herhaal, het, in al die groote zaken die wij hier te bespreken hebben, zouden de vlaamsche vertegenwoordigers dienen hunne taal te gebruiken. Het is hunne eerste plicht, want de vlaamsche taal dient gesproken te worden in eene volkskamer.

M. Terwagne. — Vous êtes un démagogue tout simplement.'

p. 415

M. Demblon. — On est bien libre, n'est-ce pas, de choisir la langue dont on veut se servir? Nous avons toujours défendu les droits légitimes des Flamands; mais n'attaquez pas la langue française!

De heer Daens. — Ik weet het, het is een lastig en pijnlijk werk hier altijd de Vlaamsche taal in te brengen, maar het is noodig nuttig werk en daarbij aanzie ik het als een plicht. Het Vlaamsch wordt hier als ondergeschikt aanzien. Dat moet eindigen en daar kan geen einde aan komen, zoolang al de leden de twee talen niet machtig zijn. Daartoe zal men alleen geraken met hier altijd de Vlaamsche taal te gebruiken.

De heer Debunne. — Wij hebben zoo goed als gij, de rechten der Vlamingen verdedigd, en dit, in alle omstandigheden.

M. Demblon. — Nous avons toujours défendu les droits des Flamands, ne nous attaquez donc pas.

M. Terwagne. — M. Debunne a posé un acte d'intelligence et de savoir vivre vis-à-vis de M. le ministre.

De heer Daens. — Wij staan hier voor eene ernstige zaak die een groot getal mijner kiezers aanbelangt.'

Bijlage 10: fragment uit PHK, 06/12/1910, 202-204

p. 202

De heer Van Cauwelaert. — Mijne heeren,... (*Protestations de différents côtés.*)

A L'EXTRÊME GAUCHE: En français, s'il vous plaît.

M. Déstrée. — De vertaling!

M. le président. — N'interrompez pas en flamand, monsieur Déstrée. (*Rires.*)

De heer Cauwelaert. — Mijne heeren... (*Levendig gerucht links.*)

VOIX NOMBREUSES A GAUCHE ET A L'EXTRÊME GAUCHE: Parlez français !

M. Vandervelde. — Oui, parlez français, puisque vous voulez convaincre des collègues qui ne comprennent que cette langue.

De heer Van Cauwelaert. — Sprekende over het vlaamsch, bezig ik de vlaamsche taal en bevestig terzelve tijd dat wij het recht bezitten ons in deze Kamer in onze taal te laten hooren en dat wij van dit recht willen en zullen gebruik maken. (*Zeer wel! op vele banken.*)

p. 203 (nadat Van Cauwelaert al een tijd gesproken had):

M. Hambursin. — Monsieur le président, je demande un traducteur. Je n'admets pas qu'on parle ici pendant une heure et demie sans que je puisse rien comprendre, surtout quand il s'agit d'une question nationale.'

p. 204 (wanneer ook Verheyen in het Nederlands wou spreken):

De heer Verheyen. — Ik heb het woord gevraagd om te antwoorden op de rede van den heer Woeste en ik ben geenszins verwonderd... (*Hevig gerucht op sommige banken der linkerzijde.*)

A GAUCHE ET A L'EXTRÊME GAUCHE: Parlez donc français !

M. Hambursin. — Monsieur le président, je demande une Chambre flamande. Au moins je n'en ferai pas partie.

M. le président. — Monsieur Hambursin, vous m'avez demandé tout à l'heure un traducteur, vous me demandez maintenant une Chambre flamande. Si je pouvais vous donner ce que vous me demandez, je m'empresserais de le faire; mais comment voulez-vous que je vous satisfasse?

M. Hambursin. — Je vous ferai observer, monsieur le président, qu'à part quelques exceptions, nos débats se sont toujours passés dans des conditions telles que chacun de nous pouvait les comprendre, mais on fait maintenant de véritables discours dont nous n'entendons pas le premier mot, et je constate que nos débats deviennent incompréhensibles pour la moitié de la Chambre. (*Violentes interruptions à droite.*)

M. Verhaegen. — Apprenez le flamand, monsieur Hambursin. C'est le droit des Flamands de parler ici leur langue.

M. Anseele. — Est-ce que nos collègues wallons ont eu l'occasion de l'apprendre. (*Interruptions et bruit.*)

M. le président. — Messieurs, veuillez, s'il vous plaît, ne plus interrompre ni en français, ni en flamand.

De heer Verheyen. — Mijnheer Hambursin, heel uwe houding bewijst dat gij tegen de Vlamingen zijt. (*Tegenspraak van wege den heer Hambursin.*) Doch wanneer het er op aankomt de stemmen der Vlamingen te vragen dan zijt gij daar.

M. Hambursin. — Ne parlez donc pas ainsi.'

(Uit deze laatste reactie kan afgeleid worden dat Hambursin toch enigszins Nederlands begreep.)